

Masterthesis

MA Islam in the Modern World,

Universiteit van Amsterdam

Meedoen als moslima

Integratie door participatie van Marokkaanse vrouwen in Amsterdam

Student: Sara Hoefnagel - 10773215

Studie: MA Islam in the Modern World

Universiteit: Universiteit van Amsterdam

Datum: 1 april 2020

Plaats: Amsterdam

Eerste lezer: dr. R. van Leeuwen

Tweede lezer: dr. prof. G. Wieggers

Abstract

Uit dit onderzoek blijkt vanuit het perspectief van Marokkaanse moslima's dat de islam de mogelijkheden om te participeren en integreren in de Nederlandse maatschappij niet belemmert. Zij stellen daarentegen dat juist hun persoonlijke beleving van religie het mogelijk maakt om mee te doen in de maatschappij waar zij onderdeel van zijn. De islam geeft hen namelijk kracht, steun en inspiratie, onder andere om culturele tradities los te laten, waardoor ruimte ontstaat voor ontwikkeling en emancipatie. De islam is voor moslima's dus een handleiding en leidraad in het leven en vormt daarmee het fundament waarop het integratieproces zich kan voltrekken. Daarbij blijkt er vanuit veel vrouwen een sterke behoefte aan intercultureel contact te zijn. Integratie wordt daarbij als wederzijds proces gezien. Dit legt een interessant fenomeen bloot: binnen een actieve opvatting van burgerschap, is participatie een voorwaarde om een plek in de samenleving te verwerven en daarmee het doel van het integratieproces. Echter, deze participatie betreft voornamelijk activiteiten en contacten die 'Nederlands zijn'. Dit is problematisch, omdat in de praktijk de mogelijkheden om op deze manier te participeren voor veel migranten beperkt zijn. Factoren als segregatie, de complexe en op het individu gerichte maatschappij, discriminatie en beperkte financiële middelen belemmeren de mogelijkheden om mensen buiten de eigen religieuze en culturele gemeenschap te ontmoeten. Er wordt vanuit de vrouwen zelf dan ook gepleit voor een intensief en verplicht inburgeringstraject waarbij een aanzienlijk deel praktijkgericht is en voorziet in de behoefte aan uitbreiding van het (sociaal) netwerk en oriëntatie op doorstroommogelijkheden na de inburgering. Door participatie binnen het inburgeringsbeleid niet alleen als doel, maar ook als **middel** in te zetten, zal het integratieproces zich natuurlijkerwijs voltrekken.

Kernwoorden: *islam, moslima, migratie, integratie, burgerschap, participatie, inburgering, emancipatie, cultuur, het Westen, liberale democratie.*

Inhoudsopgave

1. Introductie	5
1.1 Aanleiding van het onderzoek	5
1.2 Doel- en probleemstelling van het onderzoek	7
1.3 Onderzoeksopzet	7
1.4 De onderzoeksgroep	10
2. Theoretisch kader	12
2.1 Betekenis van concepten integratie, burgerschap en participatie	12
2.1.1 Integratie als selecterend en uitsluitend mechanisme	13
2.1.2 Burgerschap als leidend beginsel voor beleid	16
2.1.3 Participatie: een middel of een doel?	18
2.2 Operationalisering: inburgeringsbeleid door de jaren heen	19
2.2.1 Immigratie, integratie en inburgering van de jaren tachtig tot het heden	20
2.2.1.1 <i>Multicultureel burgerschap en emancipatie (1980-1994)</i>	20
2.2.1.2 <i>Actief burgerschap, inburgering en participatie (1994-1998)</i>	21
2.2.1.3 <i>Wi2006: gedeeld burgerschap en assimilatie (1998-2007)</i>	22
2.2.1.4 <i>Wi2007: actief burgerschap en gedeelde belangen (2007-2013)</i>	23
2.2.1.5 <i>Wi2013: actief burgerschap en zelfredzaamheid (2013-heden)</i>	25
2.2.2 Wetsvoorstel nieuwe Wet Inburgering 2021	26
2.2.2.1 <i>Reacties ROB en VNG: complexiteit stelsel blijft in stand</i>	27
2.2.2.2 <i>Aanbevelingen voor gemeenten voor arbeidstoeleiding van vrouwen</i>	29
2.3 Religie en integratie: diverse functies van religie in de context van integratie	31
2.3.1 Religie als verbinder en splijtzwam in de Nederlandse samenleving	32
2.3.2 Islamitische grondslagen voor leven onder niet-islamitisch gezag	35
2.3.3 Religie als struikelblok voor integratie	37
2.3.4 Religie als middel voor integratie	41
Samenvatting	45
3. Methode	46
3.1 Onderzoeksmethode	46
3.2 Dataverzameling	46
3.3 Interpretatie van de gegevens	48
4. Onderzoek	49
4.1 Bevindingen per periode	50
4.1.1 Multicultureel burgerschap en emancipatie (1980-1994)	50
4.1.2 Actief burgerschap, inburgering en participatie (1994-1998)	51

4.1.3 Wi2006: gedeeld burgerschap en assimilatie (1998-2007)	52
4.1.4 Wi2007: actief burgerschap en gedeelde belangen (2007-2013)	53
4.1.5 Wi2013: actief burgerschap en eigen verantwoordelijkheid (2013-heden)	54
4.2 Inzichten sleutelvrouwen	55
4.2.1 Inzichten sleutelvrouw 1: integratie als wederzijds proces	55
4.2.2 Inzichten sleutelvrouw 2: meer maatwerk en praktijk in inburgering	58
4.2.3 Inzichten sleutelvrouw 3: islam als handleiding voor het leven	61
5. Analyse	62
5.1 Religie als bron van kracht en motor voor emancipatie	63
5.2 Inburgering in de praktijk	64
5.3 Invloed van religie op participatiemogelijkheden	65
5.4 Participatie als middel en doel	66
6. Conclusie	67
7. Beleidsaanbevelingen	71
8. Discussie	72
Referenties	74
Bijlage 1: Themalijst met vragen	77
Bijlage 2: Meertalige vragenlijst (Nederlands, Arabisch en Frans)	79
Bijlage 3: Uitwerkingen interviews	83
3.1 Groepsgesprek: religie in het dagelijks leven & de migratiecontext	83
3.2 Inburgering door oudere, analfabete vrouw	86
3.3 Ook moeilijke start voor hoogopgeleide vrouwen	87
Bijlage 4: Instellingen	89

1. Introductie

1.1 Aanleiding van het onderzoek

Uit het proefschrift "Conditional Belonging" van politiek filosoof en jurist De Waal (2017) blijkt dat het huidige inburgeringsbeleid in Nederland dat sinds 2013 van kracht is, niet werkt. In plaats van mensen te ondersteunen om zo snel mogelijk volwaardig lid te kunnen worden van de maatschappij, stelt het hen buitensporige voorwaarden om tot de Nederlandse maatschappij te mogen behoren. Het beleid is daarbij te uniform, de informatieverstrekking is matig en er is een onterechte grote verantwoordelijkheid voor en daarmee druk op de inburgeraar – zowel mentaal als financieel in de vorm van boetes.¹ In het nieuwe beleid dat van kracht zal zijn vanaf 2021 is dan ook meer oog voor de individuele omstandigheden en mogelijkheden van de inburgeraar en zijn er meer opties voor een inburgeraar om snel actief lid te worden van de samenleving, bijvoorbeeld door het inburgeringstraject te kunnen combineren met werken. Arbeidstoeleiding blijft het hoofddoel van de inburgering.²

Het nieuwe inburgeringsbeleid zal voor veel — met name vrouwelijke — migranten echter weinig veranderen. Uit een rapport van het Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS) blijkt dat er beperkte kennis is over de mogelijkheden om vluchtelingenvrouwen toe te leiden naar (arbeids-)participatie. Er wordt gesteld dat gemeenten — die vanuit de Participatiewet de verantwoordelijkheid hebben om statushouders naar de arbeidsmarkt te begeleiden — veelal onvoldoende deskundigheid in huis hebben om vrouwen adequaat naar werk te kunnen begeleiden. Daarbij geldt dat op zowel beleids- als uitvoeringsniveau weinig kennis beschikbaar is over de achtergrond van migrantenvrouwen waardoor aannames over hun positie gebaseerd zijn op algemene beelden. Zo wordt er verondersteld dat de vrouw kwetsbaar is en voor de kinderen moet zorgen, waardoor – in het geval van een echtpaar – de man eerder naar arbeid geleid zal worden. Gemeenten zijn met hun beleid en uitvoering namelijk ook vaak gericht op snelle en kansrijke uitstroom uit de uitkering.³

Tegelijkertijd wordt in het conceptwetsvoorstel verondersteld dat gezinsmigranten in tegenstelling tot vluchtelingen een zelfredzame groep betreft, waardoor trajectbegeleiding door gemeenten voor hen niet nodig is.⁴ Vanuit Gemeente Amsterdam wordt echter aangegeven dat er weinig kennis beschikbaar is over mensen die een kwetsbare positie hebben en voor wie opleiding of werk geen

¹ de Waal, Tamar. "Conditional Belonging: A legal-philosophical inquiry into integration requirements for immigrants in Europe" (Proefschrift, Universiteit van Rotterdam, 2017).

² Koolmees, Wouter. "Hoofdpijnen veranderopgave inburgering" [Kamerbrief]. Rijksoverheid: Ministerie van Sociale Zaken. Gepubliceerd op 2 juli 2018. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/02/kamerbrief-hoofdpijnen-veranderopgave-inburgering>.

³ Razenberg, Inge, Merel Kahmann en Marjan de Gruijter, *Barrières en mogelijkheden voor de arbeidsparticipatie van vluchtelingenvrouwen* (Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2018), 3-4, <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/barrieres-mogelijkheden-arbeidsparticipatie-vluchtelingenvrouwen.pdf>

⁴ Koolmees, Wouter. "Kamerbrief stand van zaken Veranderopgave Inburgering" [Kamerbrief]. Rijksoverheid: Ministerie van Sociale Zaken. Gepubliceerd op 25 juni 2019. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/06/25/kamerbrief-stand-van-zaken-veranderopgave-inburgering>: 12.

haalbaar streven is. Dit betreft de doelgroep die in het nieuwe inburgeringsstelsel de zogenaamde Z-route, ofwel zelfredzaamheidsroute, zal gaan volgen.⁵

Maar wanneer een (sociaal) wetenschapper de achtergronden van deze migrantenvrouwen specifiek wil onderzoeken en de mogelijkheden van deze doelgroep op het gebied van integratie en participatie in kaart wil brengen, is er vaak geen oog voor de lading van termen als integratie en participatie. In het boek *Imagined Societies* beschrijft socioloog Schinkel dat dit kwalijk is, omdat het concept integratie verre van neutraal is. Sterker nog: het fungeert als een mechanisme van uitsluiting. Metingen van integratie die een belangrijke rol spelen in beleid en politiek discours, construeren namelijk een beeld van ‘de samenleving’ waar men zich ofwel binnen ofwel buiten kan bevinden. In Nederland gaan deze metingen van integratie uit van het seculiere karakter van de Nederlandse samenleving. Seculier betekent in deze context ‘niet-religieus’. Schinkel (2017) stelt dat het gevolg hiervan is dat één miljoen moslims in Nederland per definitie niet goed geïntegreerd kunnen zijn en zich daardoor altijd op een bepaalde afstand ten opzichte van de samenleving zullen bevinden.

Een alom vertegenwoordigd geluid in zowel het publieke als politieke debat over de aanwezigheid van de islam in de Nederlandse maatschappij, wordt onder meer vertolkt door de Vlaamse filosoof Boudry (2015). Hij stelt dat religie – en de islam in het specifiek – gevaarlijk is, onverenigbaar met de Westerse waarden van de seculiere, liberale democratie, en daarmee een struikelblok vormt voor integratie. Echter, volgens March (2007) is de seculiere, liberale democratie wel degelijk een geschikte plek voor moslims om zonder moeilijkheden in te kunnen integreren en vreedzaam in overeenstemming met zowel de eigen religieuze overtuigingen als de regels van de seculiere samenleving te kunnen leven. Maar de vraag luidt: in hoeverre is er in Nederland sprake van een dergelijk politiek klimaat? En tegelijkertijd: in hoeverre speelt religie voor gelovigen een rol in het integratieproces en heeft dit invloed op hun behoeftes en mogelijkheden om te participeren?

In het proefschrift “Steun zoeken bij Allah” (Van der Valk, 2016) komt naar voren dat religie innerlijke groei kan stimuleren en kan bijdragen aan de verbetering van fysieke gezondheid, intimiteit en het creëren van een betere wereld. Daarbij kunnen religieuze oriëntaties op crisismomenten houvast en steun bieden.⁶ Hiernaast kan het gebruik van religieuze *coping* en het gebed een positief effect hebben op het ontwikkelen van zelfvertrouwen, zelfwaardering, individualiteit en assertiviteit. Volgens Van der Valk (2016) kan geloof hierdoor van betekenis zijn voor de integratie en positieverbetering in de Nederlandse samenleving.⁷

⁵ Niels Tubbing, presentatie op de Taalnetwerkbijeenkomst Stadsdeel Nieuw-West, participatie- en activiteiten-centrum de Wachter.

⁶ Pargament (1997) in: Leonie van der Valk, “Steun zoeken bij Allah: Religiositeit, bidden en religieuze coping van Nederlandse, hoogopgeleide moslima’s van Marokkaanse afkomst” (Proefschrift, Universiteit van Tilburg, 2016), 37.

⁷ Van der Valk, “Steun zoeken bij Allah,” 12.

1.2 Doel- en probleemstelling van het onderzoek

In dit onderzoek wordt gepoogd een diepere kennis van concepten als integratie, burgerschap en participatie en de wijze waarop deze begrippen zich verhouden tot het integratie- en inburgeringsbeleid te verwerven en een diepgaander begrip te creëren van de religieuze en culturele beweegredenen en overtuigingen van moslims, een vaak besproken, maar beperkt onderzochte doelgroep. In dit onderzoek wordt meer specifiek onderzocht welke eisen worden gesteld aan vrouwelijke Marokkaanse gezinsmigranten om als volwaardig en actief lid van de samenleving te kunnen gelden en in hoeverre het mogelijk voor hen is om aan die voorwaarden tegemoet te komen. Daarbij wordt gekeken naar welke functie religie vervult in levens van deze migranten en in hoeverre religie een rol speelt bij de mogelijkheden om te integreren en participeren in de Nederlandse maatschappij. De probleemstelling luidt dan ook:

Hoe verhouden de ervaringen van Marokkaanse moslima's in Amsterdam met participatie zich tot de conceptualisering van het inburgeringsbeleid, en in hoeverre speelt de islam hier een rol in?

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag zullen er in het theoretisch kader eerst verschillende deelvragen worden beantwoord. Deze deelvragen worden in onderstaande onderzoeksopzet (*1.3 Onderzoeksopzet*) gepresenteerd. Naast deze theorie, worden de ervaringen en ideeën van ruim vijftig islamitische vrouwen uit Marokko over integratie, burgerschap en participatie gepresenteerd. Al met al wordt in dit onderzoek naast elkaar gelegd hoe: (1) integratie, burgerschap en participatie gedefinieerd worden, (2) deze concepten worden geoperationaliseerd in inburgeringsbeleid, (3) religie een rol speelt in de migratiecontext, specifiek de islam in de Nederlandse seculiere democratie en (4) het integratieproces wordt beleefd door islamitische vrouwen en wat zij ervaren nodig te hebben om succesvol onderdeel van de maatschappij te worden.

1.3 Onderzoeksopzet

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is voorafgaand aan het kwalitatieve onderzoek een literatuurstudie uitgevoerd. Deze literatuurstudie is uitgewerkt in het theoretisch kader. Dit hoofdstuk bestaat uit drie delen. Ten eerste wordt in de paragraaf over de concepten integratie, burgerschap en participatie besproken dat integratie een beladen term is en tot selectie en uitsluiting leidt. Ook wordt beschreven dat het burgerschapsbegrip ten grondslag ligt aan het inburgeringsbeleid. Daarbij wordt gesteld dat participatie in de huidige actieve opvatting van burgerschap een voorwaarde en een doel is voor integratie. Ten tweede wordt in de paragraaf over het inburgeringsbeleid een historisch overzicht gegeven van de veranderingen van beleid ten gevolge van de wisselende opvattingen van burgerschap. Ook wordt besproken dat in de plannen voor de nieuwe Wet Inburgering 2021 gemeenten de regie terugkrijgen en meer begeleiding en maatwerk zullen bieden aan nieuwkomers. Gezinsmigranten kunnen hier echter enkel beperkt gebruik van maken. Zij kunnen wederom geen aanspraak

maken op ondersteuning bij het vinden van hun plek in de nieuwe samenleving. Ten derde wordt in de paragraaf over de rol van religie in de Nederlandse samenleving vanuit verschillende perspectieven besproken dat religie zowel een verbindende factor kan zijn als een slijtzwam. Ook wordt hier besproken dat vanuit islamitisch perspectief verdieping in religie emancipatie in de hand werkt en een positieve invloed kan hebben op het integratieproces.

Ten eerste wordt het concept integratie besproken. Ook wordt het begrip burgerschap nader onderzocht. Het boek *Imagined Societies* (Schinkel, 2017) en de proefschriften “Deserving citizenship” (Van Oers, 2013) en “Conditional Belonging” (De Waal, 2017) vormen hiervoor de basis. Vragen die aan bod komen in het eerste deel van het theoretisch kader zijn:

- *Wat is integratie?*
- *Wat is burgerschap?*
- *Wat is participatie?*
- *Hoe verhouden de concepten integratie, burgerschap en participatie zich tot inburgeringsbeleid?*

Vervolgens wordt aan de hand van een historisch overzicht beschreven hoe deze begrippen door de jaren heen zijn ingevuld en op die manier het inburgeringsbeleid op verschillende manieren hebben beïnvloed. Hierbij speelt het artikel van “Burgerschap en multiculturaliteit in het Nederlandse integratiebeleid” (Fermin, 2009) een belangrijke rol. Ook wordt het concept-wetsvoorstel – en tussentijdse evaluaties hiervan – voor de nieuwe Wet Inburgering die vanaf 2021 van kracht moet gaan, uiteengezet. In dit tweede gedeelte worden antwoorden gezocht op de volgende vragen:

- *Welke beleidswijzigingen zijn er de afgelopen decennia doorgevoerd en waarom?*
- *Wat zijn de voorlopige plannen voor en reacties op de nieuwe Wet Inburgering?*
- *Welke aanbevelingen worden gedaan aan gemeenten wat betreft participatie van migrantenvrouwen?*

Tot slot, in het derde deel van het theoretisch kader is er aandacht voor religie in Nederland en in de migratiecontext. Hier wordt onderzocht wat de mogelijke functie(s) en rol(len) zijn van religie voor individu, gemeenschap en maatschappij. Deze paragraaf begint met een historische uiteenzetting door directeur van het KIS Hans Boutellier (2018), over de rol en plaats van religie in de Nederlandse samenleving. Dit vormt de opstap voor de bespreking van het debat over de islam in de Westerse

samenleving. Vervolgens wordt het onderzoek “Islamic foundations for a social contract in non-Muslim liberal democracies” van de filosoof March (2007) besproken, waarin wordt gesteld dat moslims juist goed in Westerse democratieën kunnen leven, mits er sprake is van een politiek liberaal klimaat. Hierna komt het boek *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid beter is* van de Vlaamse filosoof Boudry (2015) aan bod, waarin hij stelt dat religie gevaarlijk is en een struikelblok voor integratie vormt. Ook wordt het proefschrift “Steun zoeken bij Allah” (Van der Valk, 2016) aangehaald waaruit blijkt dat religie een positieve invloed heeft op emancipatie en integratie. Hiernaast wordt het proefschrift “Creating a Female Islamic Space. Piety, Islamic knowledge and religious authority among Born-Muslims and converts to Islam in the Netherlands and Belgium” van Noor (2018) besproken. Uit deze studie komt onder meer naar voren dat vrouwen hun positie kunnen versterken door zich in hun religie te verdiepen. Ook worden opvattingen van hoogopgeleide moslima’s over emancipatie, de islam en Nederland weergegeven — deze zijn afkomstig uit het boek *Moslima’s: emancipatie achter de dijken* (Pektas-Weber, 2006). Vragen die in dit gedeelte centraal staan zijn:

- *Welke positie neemt religie in de hedendaagse, seculiere Nederlandse samenleving in?*
- *Biedt Nederland een geschikt klimaat voor gelovigen om succesvol te kunnen integreren en participeren?*
- *Beïnvloedt religie de mogelijkheden om te integreren en participeren voor gelovigen? En zo ja, op welke manier(en)?*

Na het theoretisch kader volgt de methodesectie waarin het ontwerp van het kwalitatieve onderzoek uiteen wordt gezet. In het kwalitatieve onderzoek van deze studie wordt onderzocht hoe Marokkaanse vrouwen hun integratie- en inburgeringsproces beleven en hoe zij vormgeven aan hun burgerschap. Hierbij wordt specifiek gekeken welke rol en functie religie heeft voor hen persoonlijk en in dit proces. Door deze elementen in ogenschouw te nemen, wordt ernaar gestreefd ambities, kansen en belemmeringen op het gebied van integratie en participatie in kaart te brengen. Vragen die hier centraal staan zijn:

- *Hoe wordt het inburgeringstraject ervaren?*
- *Welke elementen maken participatie mogelijk en stimuleren succesvol integreren?*
- *Zijn er belemmeringen om te integreren en te participeren?*
- *In hoeverre hangen deze mogelijkheden en belemmeringen samen met de islam?*

- *Welke rol en functie vervult religie in het persoonlijke leven? En binnen een migratiecontext?*

De verhalen van de vrouwen worden in hoofdstuk 4. Onderzoek chronologisch gecategoriseerd: er wordt per beleidstermijn onderzocht hoe de vrouwen hun inburgering hebben ervaren. Dit, om de ervaringen met en effecten van het verschillende beleid in kaart te brengen. Uiteraard worden hierbij ook de context in het algemeen als hun achtergrond en latere ervaringen in Nederland in kaart gebracht. Thema's die centraal staan in het kwalitatieve onderzoek zijn enerzijds integratie, participatie, burgerschap en inburgering en anderzijds de islam (onder andere in de Westerse maatschappij), cultuur, emancipatie en de positie van de vrouw in de islam (onder andere in het gezin en ten opzichte van de man). Deze concepten worden met elkaar in verband gebracht in hoofdstuk 5. Analyse. Op de bespreking van de onderzoeksresultaten volgt de conclusie waarin antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag. De thesis wordt afgesloten met een discussie waarin de zwakke punten uit het onderzoek worden beschreven en suggesties voor vervolgonderzoek worden gedaan.

1.4 De onderzoeksgroep

De onderzoeksgroep in deze studie omvat islamitische vrouwen uit Marokko die met een sociaal motief naar Nederland zijn gekomen. Dit betekent dat zij meestal naar Nederland komen voor gezinshereniging of gezinsvorming. Deze vrouwen worden dan ook gezins- en huwelijksmigranten genoemd. De leeftijd van de ondervraagden ligt tussen de achttien en vijftig jaar en de vrouwen hebben een (jong) gezin, of hopen dit op korte termijn te zullen stichten. Dit is relevant voor het onderzoek, omdat uit diverse literatuur blijkt dat de traditionele rolverdeling en zorg voor jonge kinderen integratie en participatie belemmeren. Er is gekozen voor Marokkaanse migranten, omdat zij een grote en invloedrijke gemeenschap vormen in Amsterdam en — in tegenstelling tot Turkse migranten — verplicht zijn om in te burgeren.⁸ Aangezien in dit onderzoek wordt gekeken naar de relatie tussen opvattingen van concepten als integratie, burgerschap en participatie en beleid enerzijds en hoe dat zich verhoudt tot de mogelijkheden en behoeftes van moslima's om te integreren en participeren anderzijds, is het van belang dat de onderzoeksgroep ervaring heeft met het inburgeringstraject.

Om een beeld te geven van de omvang van deze doelgroep: in Nederland heeft ongeveer een kwart van de inwoners een niet-westerse achtergrond.⁹ Dit betreft 397 000 mensen met een

⁸ Sterckx, Leen, Jaco Dagevos, Willem Huijnk en Jantine Van Lisdonk. *Huwelijksmigratie in Nederland: achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau (2014), 43: Kader 1.1 Huwelijksmigranten uit Turkije: 'Naar aanleiding van een uitspraak op 16 augustus 2011 van de Centrale Raad van Beroep, een van de hoogste organen voor bestuurlijke rechtspraak, zijn Turkse huwelijksmigranten sinds die datum van de inburgeringsplicht ontheven. De verplichte inburgering van Turken was immers in strijd met het Associatieverdrag tussen Turkije en de Europese Unie uit 1980, dat stelt dat Turken voor het verkrijgen van een verblijfsvergunning binnen de eu niet aan andere voorwaarden mogen worden onderworpen dan eu-inwoners. Zij betalen de leges die EU-inwoners betalen – en die aanzienlijk lager zijn dan die voor derdelanders – en hoeven geen inburgeringsexamen in het buitenland af te leggen.'

⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Jaarrapport integratie*, 2018: 1.6: Bevolking en bevolkingsgroei naar achtergrond.

Marokkaanse achtergrond, waarvan 193500 vrouwen. Hiervan behoren 81900 personen tot de eerste generatie. Deze vrouwen zijn in de afgelopen veertig jaar naar Nederland gekomen en hebben hier dus moeten integreren.¹⁰ Zoals hierboven gesteld wordt er in dit onderzoek gekeken naar vrouwen tussen de 18 en 50 jaar. Dit betreft 65100 vrouwen.

Economische migranten en vluchtelingen worden in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. Hier zijn verschillende redenen voor. Ten eerste, economische migranten kunnen meestal meteen aan het werk wanneer zij arriveren in Nederland. Op die manier is er (in theorie) direct sprake van arbeidsparticipatie, financiële onafhankelijkheid en daarmee algehele zelfredzaamheid. Hoewel er weleens ophef is ontstaan over de aanwezigheid van arbeidsmigranten — bijvoorbeeld in de vorm van het ‘Polen Meldpunt’ — vormen economische migranten geen blijvende ‘aandachtsgroep’ in het politieke ofwel publieke debat over integratie. Voor vluchtelingen geldt dat zij zowel onderling als ten opzichte van huwelijksmigranten veel verschillen vertonen. Dit maakt het lastig om een legitieme vergelijking te kunnen maken op basis waarvan het onderzoek kan worden uitgevoerd. Zo zijn de meeste vluchtelingen die in de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen afkomstig uit Oost-Afrika (Somalië, Sudan, Eritrea en Ethiopië), Azië (Afghanistan en Irak) en het Midden-Oosten (Syrië). Tussen, maar ook binnen deze landen zijn grote verschillen. Vluchtelingen die afkomstig zijn uit stedelijke gebieden hebben veelal een opleiding genoten en/of werkervaring, waardoor er sprake is van een hoge leerbaarheid, enige bekwaamheid in het Engels en (professionele) vaardigheden om in Nederland assertief te handelen en snel zelfredzaam te worden. Voor vluchtelingen uit meer afgelegen en arme gebieden geldt dit meestal niet. Wel geldt voor alle vluchtelingen dat er sprake is van een gedwongen vlucht vanwege een politieke situatie in het thuisland, waardoor velen kampen met traumatische ervaringen. Vluchtelingenwerk fungeert voor deze nieuwkomers als bemiddelaar en steunpunt. Daarnaast zijn er veel landelijke, gemeentelijke en burgerinitiatieven die vluchtelingen hulpverlening bieden en proberen te betrekken bij de samenleving en hen te stimuleren er onderdeel van te worden.

Voor huwelijksmigranten zijn dergelijke instellingen en initiatieven er niet, terwijl juist deze groep de laagste mate van arbeidsparticipatie laat zien. Uit het SCP-rapport *Huwelijksmigratie in Nederland* (Sterckx et al., 2014) blijkt dat slechts 20% van de vrouwelijke huwelijksmigranten werkt¹¹ en er bovengemiddeld veel vrouwen met psychische problemen kampen.¹² Migratie is ook voor hen een ingrijpende gebeurtenis, waarbij zij niet alleen moeten integreren in een nieuw land, maar zich ook dienen aan te passen aan het leven binnen het huwelijk, de (Marokkaanse) gemeenschap in Nederland en de (schoon)familie waarin zij belanden. Er is sprake van een sterke afhankelijkheidsrelatie van de man en diens omgeving, waardoor de vrouw een kwetsbare positie heeft. Waar veel vrouwen op weg worden geholpen om zelfstandig en zelfredzaam te worden, ziet niet iedere man

¹⁰ Centraal Bureau voor Statistiek, *Jaarrapport Integratie*, 1.7d Leeftijdsopbouw Marokkaanse achtergrond.

¹¹ Sterckx et al., *Huwelijksmigratie in Nederland*, 230.

¹² Centraal Bureau voor Statistiek, *Jaarrapport Integratie*, 130-132; Sterckx et al., *Huwelijksmigratie in Nederland*, 200-1; 217.

zijn vrouw graag werken of actief zijn buitenshuis. In het uiterste geval is er soms helaas sprake van misbruik. Zo worden sommige vrouwen verplicht thuis te blijven, ingezet als (huishoudelijke) werkracht of is er sprake van huiselijk geweld. Onderdrukking van islamitische vrouwen wordt hierbij vaak verklaard aan de hand van religie: in de islam zou de vrouw vergeleken met de man minderwaardig zijn. Echter, uit het SCP-rapport *Huwelijksmigratie in Nederland* (Sterckx et al., 2014) blijkt dat met name laagopgeleide mannen een traditionele rol voor hun vrouw zien weggelegd.¹³ Dit betreft niet alleen islamitische migranten: ‘een mannelijke referent die zijn vrouw ontmoedigt om activiteiten buitenshuis te ontwikkelen en economisch zelfstandig te worden, is in alle herkomstgroepen terug te vinden’.¹⁴

Daarbij geldt dat een groot deel van deze migranten laagopgeleid is, wat hun vaardigheden en daarmee mogelijkheden en mogelijk ook behoeftes om te werken beperkt. Maar ook hoogopgeleide huwelijksmigranten bevinden zich in een moeilijke positie: zij beschikken wel over de professionele vaardigheden, maar niet over het netwerk om een baan op hun niveau te vinden. Ook hebben zij last van een taalbarrière en zijn er vaak financiële belemmeringen om hun doelen na te streven. Dit kan frustrerend en demotiverend werken. Het is dus van belang dat deze doelgroep wordt begeleid in het ontwikkelen en benutten van hun potentieel. Wanneer vrouwen namelijk beschikken over een eigen netwerk en verblijfsrecht en activiteiten buitenshuis hebben, vergroot dit hun weerbaarheid en kunnen zij hun positie in zowel de eigen relaties en gemeenschap als de samenleving in het algemeen versterken. Het risico op misstanden neemt dan af.¹⁵

Gezien de onderlinge verschillen in de doelgroep en (de invloed van) omgeving, is maatwerk essentieel. Om dit te kunnen bieden, is het van belang om een beter beeld en begrip van de overtuigingen en motivaties van de doelgroep te construeren. In dit onderzoek wordt dan ook gekeken naar de persoonlijke mogelijkheden en behoeftes van huwelijksmigranten om te participeren en te integreren. Er wordt gepoogd in beeld te brengen wat zij zelf denken nodig te hebben om zelfredzaam te worden en hun leven in Nederland vorm te geven.

2. Theoretisch kader

2.1 Betekenis van concepten integratie, burgerschap en participatie

In het eerste gedeelte van het theoretisch kader wordt beschreven dat integratie een beladen concept is dat fungeert als een mechanisme van uitsluiting. Of iemand geïntegreerd is, hangt daarbij af van de manier waarop en de mate waarin iemand participeert in de samenleving, ofwel: vormgeeft aan zijn of haar burgerschap. Het begrip burgerschap omvat dus de eisen waaraan men moet voldoen om te kunnen gelden als volwaardig lid van de samenleving. Dit betreft bijvoorbeeld de activiteiten die men onderneemt en de contacten die men onderhoudt. Participatie is daarmee een onderdeel van burger-

¹³ Sterckx et al., *Huwelijksmigratie in Nederland*, 20.

¹⁴ *Ibid.*, 205.

¹⁵ *Ibid.*, 331-3.

schap en een middel om het doel integratie te bereiken. Deze eisen zijn echter door de jaren heen veranderd, uitgebreid, vereenvoudigd, opnieuw uitgebreid en verder aangescherpt. Met deze eisen is ook het inburgeringsbeleid diverse malen aangepast. De vragen die in dit deel centraal staan, luiden:

- *Wat is integratie?*
- *Wat is burgerschap?*
- *Wat is participatie?*
- *Hoe verhouden de concepten integratie, burgerschap en participatie zich tot inburgeringsbeleid?*

2.1.1 Integratie als selecterend en uitsluitend mechanisme

“Er is een oud Chinees gezegde dat, wanneer een vinger naar de maan wijst, alleen de dwaas naar de vinger kijkt. Maar als het object van verwijzing de fictie van de ‘maatschappij’ is, geef ik er de voorkeur aan de dwaas te zijn. De sociaal wetenschapper moet ernaar streven deze publieke dwaas te zijn die, wanneer zowel mensen als politici, besluiten dat ‘er echt iets moet worden gedaan aan de integratie van moslims in de samenleving, voortdurend vraagt wat die ‘maatschappij’ was voordat we begonnen te praten over ‘integratie’.”¹⁶ — Schinkel

Schinkel (2017) stelt dat sociale systemen gebaseerd zijn op sociale verbeelding.¹⁷ De maatschappij is een sociale constructie die wordt gezien als een vaststaande entiteit. Deze verbeelding komt tot stand doordat de samenleving zichzelf problematiseert: de samenleving ziet zichzelf als ‘in gevaar’ en verlangend naar ‘integratie en cohesie’. Dit wordt versterkt door het gebruik van discours dat uitgaat van een diachroon wereldbeeld — oftewel: wij vs zij — in de media, politiek en wetenschap. Hierdoor ontstaat het idee dat men zich ofwel ‘binnen’ ofwel ‘buiten’ de maatschappij kan bevinden.¹⁸ Ook onder invloed van migratie wordt de vraag relevant wie wordt toegelaten en op welke gronden.

Dit binnen-buiten discours leidt tot de vraag wie er tot de maatschappij behoort. Met name thema’s als cultuur, moderniteit, seculariteit, seksualiteit en burgerschap worden hiermee in verband gebracht.¹⁹ Wanneer er zich problemen voordoen in de samenleving, worden deze gekoppeld aan een van deze thema’s en toegeschreven aan individuen die ‘niet geïntegreerd zijn’ en daarmee niet als lid

¹⁶ Schinkel, Willem. *Imagined Societies: A Critique of Immigrant Integration in Western Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 231.

¹⁷ *Ibid.*, 9.

¹⁸ *Ibid.*, 28.

¹⁹ *Ibid.*, 26.

van de samenleving gelden. Volgens Schinkel (2017) hebben werkelijke problemen die migranten betreffen echter te maken met armoede en werkloosheid, ongelijkheid wat betreft burgerschap, toegang tot scholen en de arbeidsmarkt, vormen van racisme en met sociale verbeeldingen die migranten die niet conform zijn aan het beeld van de ‘moderne, seculiere samenleving’ problematiseren.²⁰ Integratie kan daarom worden gezien als mechanisme om ongewenste elementen in de samenleving op te ruimen en daarmee een ideale samenleving te realiseren.²¹ Het concept houdt sociale exclusie van migranten dan ook in stand.²²

Hiernaast geldt dat in de praktijk van het integratieproces migranten niet alleen de verantwoordelijkheid voor hun eigen integratie hebben, maar ook een collectieve verantwoordelijkheid dragen voor eventueel gebrekkige integratie van mensen uit hun gemeenschap.²³ Dit is het gevolg van een verschuiving van nadruk op economische kwesties naar culturele kwesties in het integratiediscours vanaf het begin van de jaren negentig. Maar, terwijl integratie een fel bediscussieerd politiek vraagstuk werd, depolitiseerde het integratiediscours doordat zowel werd geweigerd rekening te houden met sociaal-economische relaties als door integratievraagstukken te individualiseren en in culturele termen te bespreken. Dit plaatst degenen die onderhevig zijn aan eisen van integratie in een paradoxale positie. Integratie is allereerst geïndividualiseerd, waarbij de verantwoordelijkheid voor het probleem van integratie wordt toegeschreven aan individuen die behoefte hebben aan integratie. Maar vervolgens geldt: als de betreffende persoon als niet voldoende geïntegreerd wordt beschouwd, is die verantwoordelijkheid ge-de-ïndividualiseerd, omdat iemands etniciteit of cultuur wordt gezien als de belangrijkste oorzaak voor de zogenaamd mislukte integratie.²⁴

Tegelijkertijd wordt gesteld dat de dominante cultuur van de liberale democratie de cultuur van de Verlichting is, die uitgaat van de rede en universaliteit. Liberale democratieën kunnen zo verschillende praktijken op gedepolitiseerde manieren onder de noemer ‘cultuur’ problematiseren zonder te moeten toegeven dat zijzelf cultureel zijn samengesteld. Cultuur wordt daarom opgevat als één geheel dat geconfronteerd wordt met externe culturen. Echter, in de liberale democratie geldt juist dat er geen ruimte is voor enige afsluiting van of streven naar eenheid. De eenheid komt namelijk tot stand en blijft behouden doordat individuele leden hun verantwoordelijkheid nemen om het liberale burgerschap uit te voeren.²⁵

Wanneer er wordt gesproken over cultuur is er een duidelijk verband zichtbaar met het begrip moderniteit. Wat 'Nederlands' is, en daarmee wat de nationaal begrensde substantie behelst waar de migrant in moet integreren, is tegelijkertijd 'Westers' en gedefinieerd door het 'moderne'. Het proces

²⁰ Schinkel, *Imagined Societies*, 14.

²¹ *Ibid.*, 21.

²² *Ibid.*, 15.

²³ *Ibid.*, 28-29.

²⁴ *Ibid.*, 30.

²⁵ *Ibid.*, 30-31.

van integratie komt dan neer op een proces van 'modern worden'. Hierbij wordt er vanuit gegaan dat moderniteit in één vorm bestaat die alleen door Westerse samenlevingen wordt gedeeld en die kan dienen als een maatstaf om anderen te beoordelen.²⁶ In toenemende mate wordt moderniteit dus gedefinieerd als iets wat niet-westerse migranten missen. Moderniteit wordt daarbij verbonden met zowel secularisme als seksualiteit.²⁷ Secularisme kan net als religie waarden toekennen aan onderwerpen die bepalen of iets binnen ofwel buiten de maatschappij valt. In Nederland is dit vooral te zien aan de benadering van moslims. Metingen van integratie gaan namelijk uit van het seculiere karakter van de Nederlandse samenleving waarbij seculier kan worden opgevat als niet-religieus. Het resultaat hiervan is dat één miljoen moslims in Nederland per definitie een bepaalde afstand ten opzichte van de samenleving hebben en daardoor gezien kunnen worden als niet goed geïntegreerd.²⁸ Door de islam daarnaast te bestempelen als dogmatisch, fundamentalistisch of traditioneel, en dus haaks op moderniteit, is dit geloof in conflict met seksuele vrijheden en brengt het de seculiere democratie in gevaar. Deze zogenaamde *discursive diagrammar*, die bijdraagt aan de verbeelding van integratie, legitimeert dus het uitsluitende karakter ervan.²⁹

Hiernaast liggen opvattingen over burgerschap ten grondslag aan het concept van integratie. Ook deze zijn de laatste decennia aan verandering onderhevig geweest. Met name de culturele dimensie van burgerschap heeft opnieuw aandacht gekregen. Een van de oorzaken hiervan is globalisering: massamigratie heeft geleid tot meer vloeiende grenzen van de natiestaat. De veronderstelde aanwezigheid van homogeniteit in westerse natiestaten kwam daarmee in het geding, waardoor in- en uitsluitingsmechanismen van de natiestaat heroverwogen dienden te worden. Er zijn dan ook debatten gevoerd over de uitbreiding of herformulering van burgerschap, bijvoorbeeld in de vorm van 'multicultureel burgerschap', 'transnationaal burgerschap' of 'kosmopolitisch burgerschap'.³⁰ Met betrekking tot Europa wordt 'Europees burgerschap' ook veel besproken.³¹ Echter, in West-Europa kunnen deze recente herdefinities van burgerschap eerder 'renationaliseringsbewegingen' worden genoemd dan dat er sprake is van een 'denationaliseringsproces'.³²

²⁶ Schinkel, *Imagined Societies*, 31.

²⁷ *Ibid.*, 32.

²⁸ *Ibid.*, 4.

²⁹ *Ibid.*, 27.: Het verschil met christenen is hier dat (streng) gelovige christenen misschien wel als 'anders' of zelfs minderwaardig gezien, maar niet als een gevaar voor de democratie of moderniteit. Gelovigen zijn namelijk een minderheid en niets wekt de illusie dat deze groep gelovigen de seculiere democratie zal kunnen ondermijnen. Daarbij is iedere autochtone Nederlander opgegroeid met het christendom: ofwel in de privé-sfeer en/of nog als bepalende factor in het publieke domein tijdens de verzuiling. Wanneer iets van binnenuit wordt gekend, neemt de bedreiging af. Moslims en de islam zijn voor veel mensen onbekend. Daarbij hebben terroristische activiteiten in naam van de islam en beeldvorming door de media en politiek (en de wisselwerking hier-tussen) de angst verder aangewakkerd.

³⁰ Bauböck, 1994; Soysal 1994; Kymlicka 1995; Habermas 1996; Dower 2000; Balibar 2004; Benhabib 2004; Modood et al. 2006; Van Houdt 2014. In: *Ibid.*, 33.

³¹ Delanty, 2007. In: *Ibid.*, 33.

³² Sassen 2006: 2. In: *Ibid.*, 33.

Al met al fungeren debatten over multiculturalisme en integratie van migranten dus als manieren om verbeeldingen van de nationale maatschappij te legitimeren, met name wanneer er thema's als moderniteit, seculariteit en burgerschap worden besproken.³³ Migranten worden hierdoor vaak bestempeld als niet behorend tot de samenleving. De zogenaamd sociale functie van integratie is daarmee het op afstand houden van degenen die dienen te integreren. Het is dan ook van groot belang dat men zich realiseert dat het concept van de maatschappij niet neutraal is. Hierbij geldt niet zozeer dat het concept onbruikbaar is, maar dat er een theoretische her-verbeelding van de samenleving dient te worden geconstrueerd waarin oog is voor de dagelijkse realiteit. Met name onderzoek naar het integratiediscours kan daarin een belangrijke rol spelen, omdat hieruit blijkt hoe de maatschappij wordt opgevat en functioneert in het sociale leven.³⁴ Het uitgangspunt in de sociale wetenschap moet zijn dat spreken van een maatschappij zonder in staat te zijn dat wat er geen onderdeel van is te identificeren, geen doel dient.³⁵ Sociale wetenschappers die analyses doen van integratie van migranten dienen dan ook meer verantwoordelijkheid te nemen voor de manier waarop zij concepten als integratie, burgerschap, etniciteit, de maatschappij, inclusie en exclusie benaderen.³⁶ Het zijn namelijk extreem normatieve en krachtig geladen concepten.³⁷

Volgens Schinkel (2017) komt de nadruk op 'de mislukkingen van multiculturalisme' en de zogenaamde effecten van cultuur en etniciteit, evenals de problematisering van integratie van migranten, daarnaast overeen met een politieke agenda. Sociale wetenschappen dienen dergelijke denkbeelden dan ook rigoureus te analyseren en zich niet te laten verleiden om deze aan te sturen.³⁸ Momenteel maken ze namelijk beide polen — binnen en buiten de maatschappij — meetbaar en kwantificeerbaar, waardoor 'de samenleving' waarneembaar wordt. De sociale wetenschapper dient dan ook voortdurend de concepten te bevragen die ten grondslag liggen aan publieke en politieke tendensen en daarmee bij te dragen aan de verbeelding van alternatieven.³⁹

2.1.2 Burgerschap als leidend beginsel voor beleid

*“Zoals de Commissie Blok (2004) concludeerde: met de integratie van de meeste immigranten is het uiteindelijk goed gegaan, meer ondanks dan dankzij het integratiebeleid.”*⁴⁰ — Fermin (2009)

³³ Schinkel, *Imagined Societies*, 218.

³⁴ *Ibid.*, 219.

³⁵ *Ibid.*, 224.

³⁶ *Ibid.*, 222; 226-7.

³⁷ *Ibid.*, 227-8.

³⁸ *Ibid.*, 233-4.

³⁹ *Ibid.*, 231, 235.

⁴⁰ Fermin, Alfons. “Burgerschap en multiculturaliteit in het Nederlandse integratiebeleid.” *Beleid, en Maatschappij* 36, no. 1 (2009): 24-25.

Fermin (2009) laat in zijn onderzoek zien dat het concept van burgerschap ten grondslag ligt aan het integratie- en inburgeringsbeleid. Hij stelt dat dit problematisch is, omdat opvattingen over burgerschap veranderlijk zijn en actief burgerschap door burgers zelf moet worden vormgegeven.⁴¹ De overheid dient zich volgens Fermin (2009) dan ook te beperken tot het scheppen van voorwaarden daartoe, waarbij gelijkheid van burgers het uitgangspunt moet zijn.⁴²

Fermin (2009) stelt daarbij dat er vier perspectieven op burgerschap zijn die steeds terugkeren in publieke discussies: (1) burgerschap als sociaal recht ofwel de sociaal- of egalitair-liberale opvatting van burgerschap, (2) burgerschap als economische participatie ofwel de neoliberale visie op burgerschap, (3) burgerschap als politieke participatie in het republikanisme, en (4) burgerschap als morele dispositie binnen het communitarisme of gemeenschapsdenken. In de egalitair-liberale opvatting staan gelijke sociale rechten voorop, waar in het neoliberalisme gelijke economische rechten centraal staan. In het republicanisme komt burgerschap primair tot uiting in politieke participatie en verantwoordelijkheden van burgers, terwijl het communitarisme een gedeelde identiteit en sociale moraal als voorwaarden voor burgerschap benadrukt.

De twee eerstgenoemde liberale opvattingen van burgerschap stellen dus individuele rechten en vrijheden voorop: het zijn opvattingen van burgerschap die het meest ‘inclusief’ zijn en relatief weinig eisen aan burgers stellen. Ze worden door critici ook wel aangeduid als passieve opvattingen van burgerschap. In de meer actieve visies op burgerschap die binnen het republicanisme en communitarisme te vinden zijn, gaat de aandacht echter uit naar plichten tegenover de gemeenschap en een gedeelde moraal en actieve betrokkenheid. Dimensies van participatie en gedeelde identiteit staan dus centraal. Fermin (2009) stelt daarbij dat burgerschap altijd in- en uitsluiting impliceert, maar bij deze laatste twee perspectieven komt exclusiviteit het sterkst naar voren. Inburgering en participatie zijn namelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Net als Fermin (2009) maakt Van Oers (2013) in haar proefschrift “Deserving Citizenship” onderscheid tussen liberaal, republikeins en communair burgerschap. Zij stelt dat het liberale gedachtegoed uitgaat van de intrinsieke morele gelijkwaardigheid van personen, waardoor het uitsluiten van bepaalde personen in de samenleving van gelijke rechten normatief problematisch is. Vanuit dit gedachtegoed zou er dan ook geen inburgeringstest moeten bestaan. Vanuit het republicanisme en communitarisme kunnen echter wel eisen worden gesteld aan migranten voordat zij mogen naturaliseren. In deze politieke theorieën staan namelijk politieke participatie en de identiteit van de gemeenschap centraal. Hierdoor kan bepaalde kennis of sociale disposities worden aangemoedigd.⁴³

Van Oers (2013) stelt echter dat de integratietesten in Nederland afgeschaft zouden moeten worden, omdat deze geen integrerende, maar selecterende functie vervullen. Zo is de invoering van de integratietesten met name nadelig voor specifieke groepen migranten, waaronder ouderen,

⁴¹ Fermin, “Burgerschap en multiculturaliteit”, zie de Haan (1993).

⁴² Ibid., 24-25.

⁴³ de Waal, Tamar. “Integratie als instrument tot uitsluiting.” *Recht der Werkelijkheid* 2014 (35) 1: 134.

laagopgeleiden, analfabeten, vrouwen in achterstandsposities, getraumatiseerde vluchtelingen en migranten van bepaalde nationaliteiten. Doordat zij niet (denken te) kunnen slagen voor de integratietest of deze te duur vinden, wordt hier vanaf gezien. Deze kwetsbare doelgroepen staan op het door Van Oers (2013) opgestelde ‘integratiespectrum’ onderaan. De groep migranten die zich bovenaan dit spectrum bevinden, zijn veelal hoogopgeleid en beschikken over de vaardigheden en financiële middelen om de test met gemak te doorlopen.

Naast een afname van het absolute aantal naturalisaties ten gevolge van de invoering van integratietesten, is er dus ook een tweedeling ontstaan: tussen de zelfredzame, ‘goed geïntegreerde’ migrant en de kwetsbare, ‘niet geïntegreerde’ migrant. Deze tweedeling is zowel vanuit het liberalistisch gedachtegoed — want: in strijd met menselijke gelijkwaardigheid — als vanuit het republikeinse en communitaristische gedachtegoed — want: ontbreken van sociale voorwaarden — onwenselijk. Dit legt het probleem van het integratiebeleid in onder andere Nederland bloot: de meest kwetsbare migranten krijgen niet de begeleiding die zij juist zo hard nodig hebben. Van Oers (2013) concludeert dan ook dat integratietesten niet werken en afgeschaft dienen te worden.⁴⁴

De Waal (2014) is in tegenstelling tot Van Oers (2013) niet van mening dat integratietesten per se volledig afgeschaft moeten worden: het is vooral de huidige vorm van de testen die de uitsluiting veroorzaakt. Zo legt de Waal (2014) uit dat Canada ook integratietesten heeft, maar desondanks een hoog naturalisatiepercentage heeft en houdt. Toetsen in Canada zijn eenvoudig en relatief goedkoop. Daarbij biedt de overheid meer publieke steun aan migranten opdat zij zich succesvol kunnen voorbereiden op het doorlopen van het integratietraject. Wel stelt De Waal (2014) dat het huidige integratiebeleid nieuwkomers eerder belemmert, dan ondersteunt om hun plek in de Nederlandse samenleving te vinden. Ze stelt dat er buitensporige voorwaarden worden gesteld aan nieuwkomers om hun plek in de Nederlandse samenleving te ‘verdienen’. De Waal (2014) beschrijft een politieke ontwikkeling waarin structureel steeds meer financiële en institutionele barrières worden opgeworpen voor (bepaalde) migranten, waardoor het pad richting naturalisatie en gelijkwaardig burgerschap voor hen wordt bemoeilijkt. Ze stelt dat deze barrières lijken voort te komen uit een complex krachtenveld van (populistische) electorale strategieën, democratische principes, politieke compromissen en symbolische wetgeving. De Waal (2017) stelt in haar proefschrift “Conditional Belonging” dat dit in strijd is met de grondbeginselen van de democratische rechtstaat.

2.1.3 Participatie: een middel of een doel?

Zoals uit bovenstaande paragraaf blijkt, gaat de aandacht in de meer actieve visies op burgerschap binnen het republicanisme en communitarisme uit naar plichten tegenover de gemeenschap. Actieve betrokkenheid en een gedeelde moraal en identiteit staan hierbij centraal (Fermin, 2009). Deze actieve betrokkenheid betreft de mate waarin iemand deelneemt aan de maatschappij. Echter, het huidige beleid stelt zoveel voorwaarden aan nieuwkomers, dat het in strijd is met de grondbeginselen van de democratische rechtstaat (De Waal, 2017). Dit brengt een interessant fenomeen naar voren: naarmate

⁴⁴ De Waal, “Integratie als instrument tot uitsluiting”, 133.

burgerschap een actievere rol van de nieuwkomer vraagt, is participatie niet alleen een middel, maar een voorwaarde voor integratie. Met andere woorden: als een inburgeringstraject bedoeld is om mensen voor te bereiden om te kunnen meedoen in de maatschappij, kan burgerschap worden gedefinieerd als het volwaardig meedoen in deze maatschappij. Integratie kan dan worden gezien als ‘gelukt’ wanneer mensen dit realiseren. Daarmee is participatie dus eigenlijk ook het uiteindelijke doel van het integratieproces.

Hoe fungeert dit concept participatie binnen de context van integratie, zowel op beleidsniveau als in de praktijk? Waar moeten migranten aan deelnemen om de spelregels van de samenleving waar zij in dienen te integreren te leren kennen? Hoe dienen zij hun leven vorm te geven om als volwaardig lid van de samenleving te gelden? Met wie moeten zij contact hebben? Is er ook sprake van integratie wanneer het contact met mensen uit dezelfde etnische, culturele en/of religieuze gemeenschap die al langer in Nederland verblijven, betreft? En zo niet, wat zegt dat dan over het lidmaatschap van deze burgers in de Nederlandse samenleving? Gelden zij dan wel als volwaardige leden, of is er sprake van een tweederangsburgerschap, waar de nieuwkomer nooit de ‘echte’ normen en waarden van de maatschappij kan leren kennen? Deze vragen komen zowel aan bod in de paragraaf over de rol en functie van religie in de Nederlandse samenleving en de migratiecontext, als in het kwalitatieve onderzoek.

2.2 Operationalisering: inburgeringsbeleid door de jaren heen

Zoals blijkt uit het voorgaande hoofdstuk hebben ingrijpende gebeurtenissen, zoals aanslagen, globalisering en migratie, de visies op integratie beïnvloed. Door de jaren heen is het burgerschapsbegrip steeds opnieuw – door verschillende politici met uiteenlopende opvattingen – ingevuld. Het beleid rondom immigratie, integratie en inburgering heeft door de jaren heen dan ook talloze wijzingen ondergaan. Voor een beter begrip van de historische context en ter illustratie van het effect van de directe relatie tussen het burgerschapsbegrip en het beleid wordt in deze paragraaf een historisch overzicht gepresenteerd van wetgeving en beleid van de jaren tachtig tot nu. Ook worden de plannen voor — en reacties op — het wetsvoorstel voor nieuwe Wet Inburgering per 2021 uiteengezet. Tot slot wordt een onderzoek van het KIS over arbeidstoeleiding van vrouwelijke statushouders besproken. In dit onderzoek worden aanbevelingen gedaan hoe gemeenten het beste de regie kunnen voeren en nieuwkomers kunnen ondersteunen bij hun inburgering binnen de nieuwe Wet Inburgering. De vragen die centraal staan, zijn:

- *Welke beleidswijzigingen zijn er de afgelopen decennia doorgevoerd en waarom?*
- *Wat zijn de voorlopige plannen voor en reacties op de nieuwe Wet Inburgering?*

- *Welke aanbevelingen worden gedaan aan gemeenten wat betreft participatie van migrantenvrouwen?*

2.2.1 Immigratie, integratie en inburgering van de jaren tachtig tot het heden

In deze paragraaf wordt geïllustreerd dat het burgerschapsbegrip in het Nederlandse politieke en maatschappelijke discours over integratie van migranten in de afgelopen decennia ingrijpende veranderingen heeft ondergaan: van een multicultureel burgerschapsmodel waarin het behoud van eigen identiteit als de sleutel tot emancipatie werd gezien, naar een assimilatiemodel waarin alle gedeelde waarden zich beperkten tot ‘dat wat Nederlands’ was, tot een inclusief burgerschap met ruimte voor verschillen en een actief burgerschap waarin zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid centraal staan.⁴⁵ In het wetsvoorstel voor de nieuwe Wet Inburgering 2021 wordt minder eigen verantwoordelijkheid verwacht van de inburgeraar. Tegelijkertijd blijft de situatie voor oude inburgeraars en gezinsmigranten, ook de meest kwetsbare, onveranderd. Zij kunnen namelijk geen aanspraak maken op begeleiding tijdens het traject door gemeenten.

Door deze huidige actieve opvatting van burgerschap moeten mensen hun plek in de samenleving verdienen. Dit brengt echter — zoals ook blijkt uit onder andere het proefschrift “Conditional Belonging” van De Waal (2017) — de grondbeginselen van de democratische rechtstaat in gevaar. Fermin (2009) stelt dan ook dat het van belang is dat er meer inzicht wordt verworven in perspectieven op burgerschap en de mogelijkheden om deze perspectieven in te zetten als kritische en analytische instrumenten. Deze academische discussies zullen geen eenduidige definities en antwoorden opleveren, maar kunnen wel alternatieven en spanningsverhoudingen blootleggen.⁴⁶ Zo is het van belang om de betekenis van participatie en de relatie(s) die dit concept heeft met opvattingen over integratie en burgerschap nader te onderzoeken. Inburgeringsbeleid en participatie zijn namelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden, maar beiden zijn wederom gebaseerd op het veranderlijke burgerschapsbeginsel welke weer ten grondslag ligt aan het concept van integratie. Dit beleidsterrein is daarbij interessant, omdat er sprake is van een spanningsverhouding tussen het scheppen van voorwaarden voor participatie door de overheid en het zelf vormgeven van burgerschap door burgers.⁴⁷

2.2.1.1 Multicultureel burgerschap en emancipatie (1980-1994)

Vanaf de jaren tachtig is er sprake van een zogenaamd minderhedenbeleid. In dit beleid staat multicultureel burgerschap centraal. De doelstellingen van dit beleid zijn wederzijdse aanpassing en emancipatie van etnische minderheden met behoud van de eigen identiteit. Deze emancipatie moet zich zowel op het collectieve als individuele niveau voltrekken. Hiernaast geldt dat ondanks dat er niet bewust

⁴⁵ Fermin, “Burgerschap en multiculturaliteit”, 18.

⁴⁶ Ibid., 13-14.

⁴⁷ Ibid., 18.

gebruik wordt gemaakt van de term ‘burgerschap’, in dit beleid wel een sociaal-liberale opvatting van burgerschap als sociaal recht kan worden onderscheiden. Het onderliggende idee is dat sociaal-culturele emancipatie zal leiden tot sociaal-economische emancipatie. Zo wordt er op sociaal-cultureel vlak geïnvesteerd in de migrantengroep. Onderwijs in de eigen taal wordt gesubsidieerd en men wordt (financieel) ondersteund bij het oprichten van religieuze en culturele instellingen en ontmoetingsplekken. Naast de investering op sociaal-cultureel vlak, wordt ook de rechtspositie versterkt door onder meer een vereenvoudiging van het naturalisatieproces in de vorm van de Rijkswet op het Nederlanderschap in 1985. Migranten die meer dan vijf jaar legaal in Nederland verblijven, verwerven daarbij lokaal kiesrecht.⁴⁸

Dit minderhedenbeleid blijft in stand in het begin de jaren negentig. Onder leiding van een Paars kabinet vindt met de versoepeling van de afstandseis — wat inhoudt dat men geen afstand hoeft te doen van de oorspronkelijke nationaliteit bij het aannemen van de Nederlandse nationaliteit en dus een dubbele nationaliteit mag hebben — een verdere vereenvoudiging van het naturalisatieproces plaats. Echter, in 1997 wordt dit weer ingetrokken. Belangrijke invloeden zijn de herstructurering van de verzorgingsstaat en de veranderende beleidsfilosofie over de verhouding tussen overheid en burgers. In 1989 wordt al een WRR-rapport gepubliceerd waarin de ‘activerende verzorgingsstaat’ met een nadruk op sociaal-economische integratie van nieuwkomers wordt bepleit.⁴⁹

2.2.1.2 Actief burgerschap, inburgering en participatie (1994-1998)

In de loop van de jaren negentig draait de verhouding tussen sociaal-economische en culturele emancipatie om: in plaats van sociaal-culturele emancipatie te zien als basis van waaruit sociaal-economische emancipatie gerealiseerd kon worden, wordt het uitgangspunt dat sociaal-economische positieverbetering tot meer kansen leidt voor de allochtone burgers om zich te ontplooiën op sociaal-cultureel vlak. In de Contourennota (1994) wordt ‘minderhedenbeleid’ vervangen door ‘integratiebeleid’ en wordt burgerschap het leidend beginsel.⁵⁰ Het blijft echter onduidelijk wat de concrete uitwerking van deze introductie van het burgerschapsbeginsel is op het beleid. Er is namelijk gelijktijdig een toename van aandacht voor bestuurlijke en politieke participatie en de consequenties van diversiteit in de samenleving voor de grondrechten. Burgerschap wordt alleen expliciet in verband gebracht met het streven naar realisatie van actief burgerschap op het gebied van inburgering en participatie op de arbeidsmarkt. Daarbij wordt het voornamelijk gebruikt als legitimering van sancties en verplichtingen van nieuwkomers en werklozen (zowel allochtoon als autochtoon).⁵¹

⁴⁸ Fermin, “Burgerschap en multiculturaliteit”, 15.

⁴⁹ Ibid., 15.

⁵⁰ Ibid., 15.

⁵¹ Ibid, 15-16.

2.2.1.3 *Wi2006: gedeeld burgerschap en assimilatie (1998-2007)*

Zoals hierboven beschreven komt er vanaf halverwege de jaren negentig nadruk te liggen op een meer activerend en verplichtend beleid van individuele integratie. Met andere woorden: de overheid creëert kansen voor nieuwkomers en zij dienen deze te pakken. De Integratienota van 1999-2002 heet dan ook ‘Kansen pakken, Kansen krijgen’ (Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1998). Een gevolg van deze zogenaamde ‘neoliberale revisie van de sociaalliberale visie’ op de verzorgingsstaat en de verschuiving van nadruk op sociaal-culturele emancipatie naar sociaal-economische integratie en participatie is onder meer de decentralisatie van het integratiebeleid. In plaats van een landelijke aanpak, komt de regie bij gemeenten en scholen te liggen. Ook de (financiële) steun voor onderwijs, activiteiten en instellingen die zich baseren op culturele en religieuze waarden wordt ingetrokken. Enkel activiteiten die de sociaal-economische integratie of interetnische contacten bevorderen, krijgen steun. De beleving van identiteit wordt op die manier een privéaangelegenheid.⁵²

Op 30 september 1998 wordt de eerste Wet Inburgering Nieuwkomers (WIN) ingevoerd. Deze wet verplicht nieuwkomers om zich aan te melden voor een inburgeringsonderzoek. Wanneer er sprake is van onvoldoende opleiding en kennis van de Nederlandse taal, wordt men verplicht om deel te nemen aan een inburgeringsprogramma van gemiddeld zeshonderd uur. Het programma is met name gericht op taalonderwijs. Het doorlopen van dit inburgeringstraject wordt gezien als een belangrijke eerste stap in de ontwikkeling van nieuwkomer tot volwaardig burger van de Nederlandse samenleving. Dit is een expliciete legitimering in termen van burgerschap. Het doel van het traject betreft het ontwikkelen van ‘het vermogen om zelfstandig aan het maatschappelijk verkeer deel te nemen’ (Motie van Toelichting WIN, 1996, 1). Met name participatie op sociaaleconomisch vlak wordt gestimuleerd. De verwachting van de overheid is dat ‘nieuwkomers zich zullen ontwikkelen tot oordeelkundig en mondige burgers die zich staande weten te houden in de competitieve Nederlandse samenleving’⁵³.

Deze wet is niet alleen gericht op nieuwkomers. Ook zogenaamde ‘oudkomers’ (mensen die voor 1998 in Nederland zijn gekomen) die, volgens de beleidsdefinitie, onvoldoende ingeburgerd zijn, kunnen een cursus volgen. Voor ouderen en vrouwen wordt de legitimering van deze verplichting verbreed naar maatschappelijke participatie, ofwel ‘sociale zelfredzaamheid’. Deelname aan een traject is op vrijwillige basis. Ook zijn er oudkomersregelingen, waarbij opvoeders en werklozen prioriteit krijgen. In 2002 wordt de WIN geëvalueerd door Regioplan en PwC. Er blijkt veel mis te zijn met de effectiviteit en efficiënte van het beleid. Zo worden er steeds hogere eisen gesteld aan de inburgering. Ook worden er nieuwe eisen toegevoegd, vooral betreffende kennis van de Nederlandse cultuur en normen en waarden.⁵⁴

Vanaf de eeuwwisseling verschuift de nadruk op actief burgerschap naar gedeeld burgerschap.

⁵² Fermin, “Burgerschap en multiculturaliteit”, 16.

⁵³ Ibid., 22.

⁵⁴ Ibid., 22.

Onder Balkenende II is minister Verdonk verantwoordelijk voor het integratiebeleid. Hoewel de term ‘gedeeld’ anders doet vermoeden, is haar ‘integratiebeleid nieuwe stijl’ eigenlijk een assimilatiemodel. In plaats van verschillen te cultiveren, dienen mensen zich te verbinden rondom de Nederlandse taal en normen. Dit vraagt van nieuwkomers dat zij de Nederlandse taal moeten leren en Nederlandse normen eigen moeten maken. Daarbij zijn zij ook eindverantwoordelijk voor hun eigen inburgering. Ze dienen hun eigen inburgering te organiseren en te betalen. Daarbij wordt de inspanningsverplichting vervangen door een resultaatverplichting, en dreigen er sancties en boetes als het inburgeringsexamen na drieënhalf jaar niet wordt gehaald. Tegelijkertijd gaat het examenniveau omhoog. Het burgerschapsbegrip en de publieke moraal waaraan migranten moeten conformeren wordt met dit alles substantiëler.⁵⁵

Verdonk voert in 2003 ook een meer restrictieve naturalisatiewet in. Hierin worden strenge testen als middel ingezet om re-etnisering van de toegang tot staatsburgerschap te verwezenlijken. Hierbij wordt meer waarde toegekend aan het verwerven van Nederlands staatsburgerschap. En waar immigratie en integratie eerder aparte domeinen waren, worden deze tussen 2002 en 2006 onder de eerste drie regeringen van Balkenende, samengevoegd. Veel integratiemaatregelen vervullen hierdoor een controlerende en beheersende functie. Vanaf 2006 moet men bijvoorbeeld een toets maken in het thuisland, voordat de migratie mag plaatsvinden. Immigratie wordt op deze manier ontmoedigd en de rechtspositie van migranten verzwakt. Het integratiebeleid wordt daarbij versmald naar inburgeringsbeleid, maar de inburgeringsplicht wordt uitgebreid. Het beleid wordt zo complex dat het praktisch onuitvoerbaar is. Ook blijkt het meermaals in conflict met het non-discriminatie beginsel. Als na vele aanpassingen de WIN in 2006 eindelijk wordt aangenomen en in 2007 van kracht is, vervangt minister Vogelaar, Verdonk in het nieuwe kabinet Balkenende IV.⁵⁶ De visie op integratie verschuift in dit kabinet van ‘gedeeld burgerschap en assimilatie’ naar ‘actief burgerschap en gedeelde belangen’.

2.2.1.4 Wi2007: actief burgerschap en gedeelde belangen (2007-2013)

Burgerschap wordt in het kabinet Balkende IV onder Vogelaar, en later Van Der Laan, weer inclusief opgevat en richt zich op wederzijdse acceptatie, competenties en participatie in de samenleving. Ten gevolge hiervan, wordt het inburgeringsbeleid opnieuw vereenvoudigd en immigratie- en integratiebeleid van elkaar losgemaakt. Daarbij is er veel aandacht voor sociale segregatie en polarisatie en is wijkgericht werken — in de vorm van zogenaamde ‘krachtwijken’ — het streven. De regie komt weer bij gemeenten te liggen en zij hebben dan ook de verplichting om inburgeringscursussen aan te bieden aan nieuwkomers.⁵⁷ Deze plicht geldt echter in eerste instantie alleen voor asielmigranten en geestelijke bedienaren. Gezinsmigranten dragen aanvankelijk een eigen verantwoordelijkheid voor

⁵⁵ Fermin, “Burgerschap en multiculturaliteit”, 17.

⁵⁶ Ibid., 17.

⁵⁷ Ibid., 17.

hun inburgering. Dit verandert met de invoering van het Deltaplan (VROM, 2007) nadat blijkt dat de uitvoering van de wet stagneert en klassen leeg blijven. Gemeenten krijgen binnen dit nieuwe plan de mogelijkheid om alle inburgeraars een cursusaanbod te doen.⁵⁸

Als regisseur binnen de zogenaamde ‘ketenaanpak’ fungeren gemeenten als belangrijke schakel tussen het Rijk, maatschappelijke organisaties en inburgeraars. Zo nodigen gemeenten elke inburgeringsplichtige uit voor een intakegesprek om te bepalen wat het best op diens individuele wensen aansluit om vervolgens een (door het Rijk gefinancierde) inburgeringsvoorziening aan te bieden. Deze worden ingekocht bij opleidingsinstellingen die over het Keurmerk Inburgering beschikken. Ook zijn gemeenten verantwoordelijk voor controle en handhaving. Zij kunnen daarbij sancties opleggen aan inburgeraars die niet aan hun inburgeringsplicht voldoen.⁵⁹

Ook nieuw in het Deltaplan zijn de duale trajecten, waarbij inburgeren gecombineerd kan worden met participeren. Inburgering en participatie waren volgens het Deltaplan namelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden: waar inburgering participatie bevordert, heeft een inburgeringsprogramma een grotere kans van slagen als de inburgeraar tegelijkertijd participeert. Met participatie wordt hier zowel onderwijs en werk als maatschappelijke participatie bedoeld. Het kabinet streeft naar de realisatie van 80% inburgeringsprogramma’s met een duaal karakter in 2011. Daarbij staat maatwerk centraal in het Deltaplan. Het Rijk onderscheidt verschillende groepen inburgeraars: laag-, middelbaar- of hoogopgeleid en nieuw- en oudkomers. De trajecten moeten aansluiten bij de ambities en mogelijkheden en de persoonlijke omstandigheden en motivaties van individuele inburgeraars. Voor de uitvoering van dit Deltaplan wordt €460 miljoen extra beschikbaar gesteld aan gemeenten voor de periode 2008–2011.

In de Miljoenennota 2011 staat echter dat een deel van de bezuiniging die het kabinet-Balkenende IV moet doorvoeren (in totaal € 3,2 miljard), ingevuld zal worden via het inburgeringsbeleid. In 2011 moet er 100 miljoen bezuinigd worden, in 2012 175 miljoen, 235 miljoen in 2013 en structureel 333 miljoen vanaf 2014.⁶⁰ De minister van BZK kan de bezuinigingen alleen realiseren door te korten op het inburgeringsbudget voor gemeenten. Daarmee wordt de in het Deltaplan voorziene rol voor gemeenten geminimaliseerd. Het kabinet-Rutte I en het kabinet-Rutte II hebben deze bezuinigingen overgenomen. In het rapport “Inburgering: eerste resultaten van de Wet inburgering 2013” van de Algemene Rekenkamer wordt geconstateerd dat de minister deze bezuinigingsmaatregel heeft doorgevoerd zonder vooraf na te gaan wat de mogelijke gevolgen hiervan zouden zijn.⁶¹ Dit beleid — en deze gevolgen — worden in de volgende paragraaf besproken.

⁵⁸ Algemene Rekenkamer, “Inburgering: Eerste resultaten van de Wet inburgering 2013”, 2017: 9.

⁵⁹ Ibid., 15-16.

⁶⁰ Ibid., 17.

⁶¹ Ibid., 18.

2.2.1.5 Wi2013: actief burgerschap en zelfredzaamheid (2013-heden)

Zoals hierboven beschreven, hangt de wetswijziging van 2013 samen met een bezuiniging op de rijksuitgaven aan inburgering. Dit moest vanaf 2014 structureel € 333 miljoen per jaar opleveren. Vanaf 2013 worden onder Rutte II inburgeringstrajecten geprivatiseerd en wordt de verantwoordelijkheid voor de inburgering verschoven van gemeenten naar de inburgeraars zelf. Om in de bekostiging van de inburgering te voorzien, kunnen inburgeraars een lening krijgen via DUO van maximaal € 10.000, mits deze wordt besteed bij cursusaanbieders die voldoen aan de kwaliteitseisen van het keurmerk van de Stichting Blik op Werk. Wanneer asielmigranten binnen de termijn het examen halen, wordt de lening kwijtgescholden. Wanneer inburgeraars niet binnen de termijn slagen voor het examen, kunnen er sancties worden opgelegd: van boetes tot het verliezen van verblijfsrecht.⁶² In overeenstemming met de eigen verantwoordelijkheid is het ook mogelijk om zelfstandig in te burgeren. Door zelfstudie en eventueel met behulp van informele of particuliere taalcursussen, kan men zich voorbereiden op de inburgeringsexamens. Zij hoeven dan geen lening af te sluiten.

De Wi2013 richt zich op niet-Europese vreemdelingen (16–64 jaar) die voor een niet-tijdelijk doel een verblijfsvergunning hebben gekregen. Dit betreft asielgerechtigden, gezinsherenigers/gezinsvormers en geestelijke bedienaren. De standaardtermijn om aan de inburgeringsplicht te voldoen is drie jaar, een halfjaar korter dan de termijn in Wi2007. Deze termijn vangt aan op het moment dat aan de persoon kenbaar wordt gemaakt dat hij een verblijfsvergunning voor (on)bepaalde tijd krijgt.⁶³

Het inburgeringsbeleid heeft als doel dat nieuwkomers de Nederlandse taal leren, kennismaken met de Nederlandse samenleving én aan die samenleving kunnen deelnemen (SZW, 2016d). Inburgering wordt volgens kabinetsbeleid gezien als wezenlijke voorwaarde om zelfstandig en actief deel te kunnen nemen aan de samenleving (BZK, 2011b). Het beleid dat daartoe moet leiden, steunt op drie pijlers: eigen verantwoordelijkheid, consumentenmarkt voor inburgeringscursussen en een resultaatverplichting ondersteund met sancties.⁶⁴

De wet volgt een van de uitgangspunten van het regeerakkoord van het kabinet-Rutte I en de nota «Integratie, binding en burgerschap» (BZK, 2011a): ‘eenieder die zich duurzaam in Nederland vestigt, heeft een eigen verantwoordelijkheid om te integreren in de Nederlandse samenleving’.⁶⁵ Dit uitgangspunt vloeit voort uit de burgerschapseisen die aan alle burgers in Nederland worden gesteld. Van iedere burger mag verwacht worden om naar vermogen een bijdrage te leveren aan de samenleving en daarin zelfredzaam te zijn. Dit uitgangspunt is niet nieuw: ook onder de Wi2007 geldt (initieel) een eigen verantwoordelijkheid voor gezinsmigranten.

⁶² Algemene Rekenkamer, “Inburgering”, 5.

⁶³ Ibid., 5.

⁶⁴ Ibid., 6.

⁶⁵ Ibid., 5.

2.2.2 Wetsvoorstel nieuwe Wet Inburgering 2021

Zoals blijkt uit bovenstaande paragraaf, kent het beleid rondom immigratie, integratie en inburgering een rumoerige historie: het is in de afgelopen tweeëntwintig jaar dan ook meerdere malen gewijzigd. Met name het beleid dat in 2013 is ingevoerd door Rutte II is de afgelopen jaren stevig bekritiseerd door onderzoeksinstituten en individuele wetenschappers. Zo publiceerde de Algemene Rekenkamer in 2017 een vernietigend evaluatierapport⁶⁶ en toont het proefschrift “Conditional Belonging” van De Waal (2017) aan dat het inburgeringsbeleid eerder tot uitsluiting dan tot integratie leidt én in tegenpraak is met de grondbeginselen van de democratische rechtstaat. Minister van Sociale Zaken Koolmees stelde dan ook dat dit huidige beleid op de schop moest. In juni 2018 presenteerde hij middels een kamerbrief zijn (eerste) beoogde wijzigingen voor het inburgeringsbeleid dat vanaf 2021 van kracht zal zijn. In de afgelopen anderhalf jaar zijn er diverse evaluaties van het wetsvoorstel geformuleerd door onder meer VNG en ROB. In deze paragraaf wordt zowel het voorstel als de reacties besproken.

De belangrijkste verandering van de Wet Inburgering die wordt gepresenteerd in het wetsvoorstel is het teruggeven van de verantwoordelijkheid van het inburgeringsproces aan gemeenten. De wijziging waardoor inburgeraars vanaf 2013 zelf verantwoordelijk werden voor hun inburgeringsproces wordt zo teruggedraaid. Ook het taalonderwijs wordt weer een verantwoordelijkheid van gemeenten. De afgelopen vijf jaar verdween het toezicht op taalscholen grotendeels doordat ze waren overgeleverd aan de vrije markt en het controlesysteem dat verantwoordelijk was voor het evalueren van het onderwijs vatbaar bleek voor grootschalige fraude. Hiernaast hebben inburgeraars binnen het nieuwe beleid meer vrijheid om werk en inburgering te combineren.

In de vorm van een persoonlijk PIP-plan (Plan Inburgering en Participatie) wordt met de inburgeraar een traject opgesteld waardoor de inburgeraar zo snel mogelijk een actief lid van de Nederlandse arbeidsmarkt en samenleving kan worden. Zo is er de ‘B1-route’ waarbij werk en studie gecombineerd kan worden en de ‘onderwijsroute’ waarin een taalschakeltraject naar een (vervolg)opleiding wordt aangeboden voor nieuwkomers onder de achtentwintig jaar. Ook is er de zogenaamde ‘Z-route’, ofwel de zelfredzaamheidsroute, voor mensen waarvan de verwachting is dat hun leerbaarheid beperkt is en het halen van taalniveau B1 of het volgen van een opleiding daardoor niet realistisch worden geacht.⁶⁷ Dit betreft naar verwachting van de minister een betrekkelijk kleine groep inburgeraars. In alle routes geldt dat activering en participatie worden voorgesteld als expliciet doel.⁶⁸ Er wordt dan ook gesteld dat het doel van het nieuwe beleid is om iedereen mee te laten doen, het liefst via betaald werk.⁶⁹

Wat betreft gezinsmigranten wordt verondersteld dat er een wezenlijk verschil is tussen

⁶⁶ Algemene Rekenkamer, “Inburgering”, 2017.

⁶⁷ Koolmees, “Kamerbrief stand van zaken Veranderopgave Inburgering”, 2.

⁶⁸ Ibid., 10.

⁶⁹ Ibid., 2.

vluchtelingen en gezinsmigranten. Zo zullen gezinsmigranten een weloverwogen keuze maken om naar Nederland te komen, voorbereidingen in het thuisland treffen, weerbaarder zijn en over meer ‘doenvermogen’ beschikken, mede doordat de partner reeds geworteld is in de Nederlandse samenleving en een voldoende hoog inkomen heeft. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat vrijwel alle inburgeraars uit deze groep in staat zijn de B1-route te volgen, omdat gezinsmigranten veelal uit landen komen waar zij in hun jeugd formeel onderwijs hebben genoten. Omdat het van maatschappelijk belang is dat ook gezinsmigranten zo snel mogelijk hun weg weten te vinden in Nederland en de Nederlandse taal op een zo hoog mogelijk niveau beheersen, krijgen zij ook een intakegesprek en wordt er met hen een PIP opgesteld. ‘Zij voeden immers in Nederland hun kinderen op, bezoeken de dokter, willen zich wellicht onafhankelijk van hun partner oriënteren op een plek op de Nederlandse arbeidsmarkt etc.’ Tegelijkertijd kunnen zij geen gebruik maken van trajectbegeleiding en wordt er op het vlak van participatie minder van hen gevraagd dan van vluchtelingen.⁷⁰

2.2.2.1 Reacties ROB en VNG: complexiteit stelsel blijft in stand

De plannen voor de nieuwe Wet Inburgering lijken op het Deltaplan uit de Wi2007. Maar, zoals in de paragraaf over de Wi2007 naar voren kwam, was dit plan financieel niet uitvoerbaar doordat er stevig bezuinigd moest worden op inburgering. De persoonlijke aanpak en het voorgestelde maatwerk dat centraal stond, bleek niet uitvoerbaar. De kritiek in de evaluaties van het wetsvoorstel voor de nieuwe Wet Inburgering van zowel de Raad van Openbaar Bestuur (ROB) als de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) betreft ook de (financiële) uitvoerbaarheid.

Beide organen hebben daarbij hun zorgen over de complexiteit: uit de evaluatie van de Wi2013 bleek dat de veelheid aan betrokken partijen en ingewikkelde structuren een belangrijke oorzaak was van het niet-functioneren van het beleid. In het nieuwe wetsvoorstel hebben gemeenten wel een regierol, maar er zijn wederom diverse partijen die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering en is er daarnaast sprake van een sterke sturing vanuit het Rijk. Gemeenten worden dus gedwongen om bepaalde taken uit te besteden aan organisaties waar zij zelf geen controle over hebben, maar blijven wel eindverantwoordelijk voor het succes van de inburgering en kunnen dus afgerekend worden op mislukkingen, waar zij zelf niet op hebben kunnen bijsturen. De VNG beoordeelt het wetsvoorstel dan ook als: ‘Onuitvoerbaar, omdat het onverantwoord is dat een nieuwe wet, die juist bedoeld is een aantal structurele fouten in het huidige systeem te verhelpen, diezelfde fouten blijft herhalen: een onduidelijke rolverdeling tussen partijen, afwezigheid van regie en een (dreigende) onbalans tussen ambities en middelen.’ Deze reactie sluit aan bij het advies dat vanuit het ROB is gegeven.⁷¹

De VNG pleit dan ook voor een duidelijke en logische taakverdeling, waarbij gemeenten de regierol hebben. Daarbij moet er meer lokale regelruimte zijn. Zo moeten gemeenten maatwerk kunnen toepassen en integraal de verbinding leggen met andere wetten uit het sociaal domein. Hiermee

⁷⁰ Koolmees, “Kamerbrief stand van zaken Veranderopgave Inburgering”, 12.

⁷¹ VNG, “Adviesaanvraag VNG wetsvoorstel Wet inburgering”, 16 september 2019: 1.

moet worden voorkomen dat er wederom een complex systeem en ingewikkeld samenspel tussen allerlei partijen ontstaan. Er wordt gesteld dat gemeenten controle moeten hebben op de leerbaarheidstoets als onderdeel van de intake, dat de handhaving bij gemeenten hoort als onderdeel van hun integrale dienstverlening en dat de voorinburgering geen wettelijke taak is van het COA.⁷²

Ook worden er zorgen geuit vanuit de VNG over de mogelijkheid om inburgeraars daadwerkelijk te begeleiden. Zij stellen voor dat maatschappelijke begeleiding moet kunnen worden ingezet in combinatie met *case-management* en het aanbieden van cursussen.⁷³ Het kernpunt hier is dat ontzorgen geen zin heeft als er geen begeleiding wordt geboden richting financiële zelfredzaamheid. Maatwerk is daarbij essentieel. Daarbij stelt de VNG dat er een andere bekostigingssystematiek moet worden gekozen. De voorgestelde prestatiebekostiging zal namelijk leiden tot perverse prikkels. Gemeenten kunnen niet afgerekend worden op resultaten waar zij nauwelijks invloed op hebben.⁷⁴ Wat het voorkomen van fraude betreft, dit wordt in het wetsvoorstel volgens de VNG voldoende gewaarborgd. Gemeentelijke regie zorgt namelijk voor meer controle op de markt door het inkopen van (taal)trajecten, het opstellen van een PIP en trajectbegeleiding.⁷⁵

Echter, deze trajectbegeleiding door gemeenten is niet toegankelijk voor gezinsmigranten. Dit is het belangrijkste punt in het advies van de VNG dat relevant is voor dit onderzoek: de zorg over de positie van gezinsmigranten, kwetsbaren en inburgeraars uit oude stelsels. In het wetsvoorstel voor de nieuwe wet Inburgering, wordt wederom voorgesteld dat er twee stelsels van kracht worden. Hierdoor blijft de complexiteit bestaan, wat de uitvoerbaarheid voor gemeenten bemoeilijkt. De VNG stelt dat het onwenselijk is dat een deel van de doelgroep zelfstandig een weg moet vinden in het moeilijk te doorgronden inburgeringsstelsel en de wirwar van aanbieders. Zij stellen dan ook dat er niet alleen behoefte is aan begeleiding bij de intake en het opstellen van het PIP, maar ook bij de monitoring van de voortgang. Tegelijkertijd worden er vraagtekens gezet bij de juridische toelaatbaarheid wat betreft het aanbrengen van onderscheid tussen doelgroepen. Vanuit verschillende gremia is namelijk aangegeven dat dit in strijd is met het Europees recht.⁷⁶

Hiernaast pleit de VNG voor een overgangsregeling voor mensen die al gestart zijn met de inburgering voor 2021. In het conceptwetsvoorstel wordt namelijk een duidelijke knip voorgesteld. Hierdoor zijn er straks drie stelsels met verschillende eisen, rechten en plichten: namelijk diegenen die vòòr 2013 met de inburgering zijn gestart, diegenen die tussen 2013 en 2020 zijn gestart en diegenen die na 2020 zijn gestart. Dit zal de uitvoering alleen maar bemoeilijken. Daarbij stelt de VNG dat — gezien de problemen met het huidige stelsel — het belangrijk is dat er zoveel mogelijk personen gebruik kunnen maken van de begeleiding die de gemeente kan bieden. Hierbij wordt de kanttekening

⁷² VNG, “Adviesaanvraag”, 3.

⁷³ Ibid., 5.

⁷⁴ Ibid., 6.

⁷⁵ Ibid., 8.

⁷⁶ Ibid., 7.

gemaakt dat er nog steeds inburgeraars zijn die onder de Wi2007 nog niet zijn ingeburgerd. Zij stellen dan ook voor om te onderzoeken op welke manier een inhaalslag gemaakt kan worden voor oude groepen en hoe een overgangsrecht in de wet kan worden opgenomen.⁷⁷

Al met al geldt dat er binnen de nieuwe Wet Inburgering, specifiek door de regierol van gemeenten, minder verantwoordelijkheid wordt neergelegd bij inburgeraars. Maar voor gezinsmigranten lijkt er weinig te veranderen. Zij worden wel geholpen bij het aanvangen van hun traject, maar krijgen geen begeleiding van gemeenten tijdens hun traject. Hierdoor blijven de kwetsbaren uit deze doelgroep kwetsbaar. Het zogenaamde integratiespectrum van Van Oers (2013) blijft dan ook van toepassing, waardoor ook de beoogde inburgeringstrajecten vooral een selecterende rol blijven vervullen.

2.2.2.2 Aanbevelingen voor gemeenten voor arbeidstoeleiding van vrouwen

Zoals hierboven beschreven, gaat de regie over de inburgering met de nieuwe Wet Inburgering per 2021 weer terug naar gemeenten. Het KIS heeft verdiepend onderzoek verricht naar het bevorderen van arbeidsparticipatie van vrouwelijke statushouders door gemeenten. In het onderzoek “Op weg naar werk. Vrouwelijke statushouders en gemeenten over kansen en belemmeringen bij arbeidstoeleiding.” (de Gruijter et al., 2019) wordt gepoogd in beeld te brengen wat de ambities en verwachtingen van vrouwelijke statushouders zijn als het gaat om werken in Nederland en de wijze waarop zij (hierbij) ondersteund worden door gemeenten. Er is ook gesproken met klantmanagers en enkele professionals van organisaties die vrouwelijke statushouders begeleiden naar werk of een opleiding. Er wordt specifiek onderzocht welke kansen en belemmeringen er op dit gebied aanwezig zijn. Het onderzoek wordt afgesloten met aanbevelingen voor gemeenten om vrouwelijke statushouders te ondersteunen om te gaan werken.

Uit het onderzoek blijkt dat vrouwelijke vluchtelingen met een verblijfsstatus (statushouders) in Nederland een diverse groep vormen. Het gaat meestal om jonge vrouwen, die vaak (kleine) kinderen hebben of nu zwanger zijn, al dan niet met een partner. Er wordt gesteld dat een aantal factoren invloed heeft op de participatie(kansen) in Nederland. Als men nog druk bezig is met een proces van gezinshereniging of de inburgering, is er doorgaans weinig ruimte om zich te oriënteren op leren en werken in Nederland. Daarbij wordt in eerste instantie de aandacht gericht op het maken van een goede start door de kinderen en eventuele partner. Ook hebben veel vrouwelijke statushouders een initieel begrijpelijke grote afstand tot de Nederlandse arbeidsmarkt en ontbreekt het hun vaak aan een ondersteunend netwerk. Tot slot ontbreekt het vrouwelijke statushouders vaak aan bewustzijn van de eigen vaardigheden en zelfvertrouwen. Dit is lastig, want zij worden wel aangesproken op hun verplichting om te gaan werken, wanneer zij een bijstandsuitkering ontvangen.

Daarbij blijkt ook uit het onderzoek dat bijna alle vrouwen willen werken. Sommige vrouwen stellen wel dat ze eerst beter Nederlands willen spreken of wachten tot de kinderen iets groter zijn. Klantmanagers herkennen deze gegevens en voegen toe dat vrouwelijke statushouders niet lijken te

⁷⁷ VNG, “Adviesaanvraag”, 7.

beseffen dat de ondersteuning die zij krijgen aangeboden om toe te treden tot de arbeidsmarkt slechts tijdelijk is. Tegelijkertijd geldt dat de arbeidsmarkt niet veel kansen biedt aan niet- of laagopgeleide vrouwen zonder werkervaring.⁷⁸ Daarbij zijn met name banen in de zorg of met kinderen in trek bij vrouwelijke statushouders, maar hiervoor zijn diploma's of een hoger taalniveau nodig. Andere banen vragen om flexibele inzet, maar dat is moeilijk te verenigen met de zorg voor kinderen thuis.

In ieder geval geldt dat er in de huidige arbeidstoeleidingstrajecten te weinig ruimte is om vrouwen die zich tot op heden nog niet hebben georiënteerd op werk, voor te lichten en hun de gelegenheid te geven hun eigen mogelijkheden en wensen in kaart te brengen. Tegelijkertijd geldt dat toeleiding naar (arbeids)participatie weinig zinvol is, wanneer een dergelijk proces van voorlichting, activering en versterking van het zelfbewustzijn en mate van zelfbeschikking (*empowerment*) wordt overgeslagen. De vrouwen voelen zich dan namelijk geen eigenaar van het traject. Hierdoor vallen vrouwen tussentijds uit of stoppen zij zodra hun partner werk vindt en het gezin niet meer afhankelijk is van een uitkering. Er is meer dus tijd en begeleiding nodig om deze vrouwen zo toe te rusten dat zij zich geïnformeerd en met zelfvertrouwen kunnen oriënteren op de wijze waarop zij hun leven in Nederland willen inrichten in het algemeen, en op de arbeidsmarkt in het bijzonder. Trajecten en begeleiding worden in de praktijk soms ook afgebroken op initiatief van gemeenten, die niet investeren in de arbeidstoeleiding van niet-uitkeringsgerechtigden. De Participatiewet, die als doel een snelle en duurzame uitstroom uit de uitkering heeft, blijkt voor het vergroten van de participatiekansen van vrouwelijke statushouders dan ook een te beperkte benadering. Dit biedt mogelijkheden voor gemeenten om vanuit een breder perspectief vrouwelijke statushouders betere kansen te bieden op het gebied van participatie.⁷⁹

Het onderzoek wordt afgesloten met een aantal aanbevelingen, waaronder het inzetten van rolmodellen die vrouwelijke nieuwkomers een concreet beeld kunnen geven van de ontwikkelingsmogelijkheden op de Nederlandse arbeidsmarkt; het gebruik maken van expertise van maatschappelijke organisaties die ervaring hebben met de doelgroep en het geven van voorlichting over de tijdelijkheid van de ondersteuning bij inburgering en arbeidstoeleiding. Ook wordt geadviseerd om praktische belemmeringen weg te nemen, zoals het organiseren van kinderopvang en vervoer, en samen te werken en afspraken te maken met andere gemeentelijke diensten en samenwerkingspartners over rollen en taken bij ondersteuning van (vrouwelijke) statushouders waarbij wordt gekeken naar alle levensterreinen. Daarbij wordt aanbevolen om een gender- en cultuursensitieve houding van klantmanagers te ontwikkelen en hen te trainen om ondersteuningsvragen te herkennen en effectief door te verwijzen naar lokale voorzieningen. Tot slot wordt voorgesteld dat gemeenten voor vrouwen zonder opleiding en/of werkervaring trajecten kunnen organiseren om de eigen vaardigheden en competenties in kaart te brengen. Voor hen voor wie enkel het netwerk ontbreekt, kunnen gemeenten kennismakingsbijeenkomsten organiseren en bedrijfsbezoeken faciliteren en met werkgevers (van sec-

⁷⁸ de Gruijter, Marjan, Lotte Hermans, Joline Verloove, Susan de Vries, Bora Avric en Malinda van der Hoff. "Op weg naar werk. Vrouwelijke statushouders en gemeenten over kansen en belemmeringen bij arbeidstoeleiding." Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2019, 3.

⁷⁹ Ibid., 4.

toren waar sprake is van een tekort aan werknemers) duale trajecten ontwikkelen. Hierdoor is het mogelijk om werken met leren te combineren.⁸⁰

2.3 Religie en integratie: diverse functies van religie in de context van integratie

Nu meer inzicht is verworven in de manier waarop de concepten integratie, burgerschap en participatie met elkaar samenhangen en zich verhouden tot het inburgeringsbeleid en de operationalisering op zowel landelijk als lokaal niveau aan bod is gekomen, wordt onderzocht welke rol en plaats religie heeft in de Nederlandse samenleving en wat dit betekent in de context van migratie en integratie. Zoals blijkt uit de voorgaande paragrafen wordt met name de aanwezigheid van moslims in de Nederlandse samenleving geproblematiseerd. Geluiden dat 'de islam' onverenigbaar is met 'het Westen' en een gevaar vormt voor de moderne seculiere democratie zijn dan ook aanwezig in zowel het publieke als het politieke debat. Om inzicht te krijgen in het debat over de aanwezigheid van moslims in de Westerse maatschappij wordt in dit deel in eerste plaats de historische context van de plaats en de rol van religie in de Nederlandse samenleving geschetst. Dit gebeurt aan de hand van de presentatie van het "Jaarbericht 2018" op de bijeenkomst 'Geloven in een seculiere democratie' door KIS-directeur Boutellier.

Vervolgens worden verschillende perspectieven die in het debat aan de orde zijn, belicht. Zo wordt de studie van March (2007) besproken waarin hij stelt dat er voldoende islamitische grondslagen bestaan om te kunnen stellen dat moslims zonder problemen kunnen integreren en leven in een niet-islamitische democratie. Dit is echter wel afhankelijk van het politieke klimaat dat heerst in de betreffende samenleving. March (2007) stelt dat er sprake moet zijn van een politiek liberaal klimaat. Dit sluit aan bij het vorige deel van de scriptie: de onderzoeken van onder andere Fermin (2009) en Van Oers (2013) waaruit naar voren kwam dat burgerschap op verschillende manieren kan worden ingevuld en dat deze invulling invloed heeft op het beleid.

Er zijn ook andere geluiden: volgens Vlaamse filosoof Boudry (2015) vormt religie een gevaar voor de democratie en een struikelblok voor integratie. Echter, uitgaande van het idee van Roy (2004) dat globalisering en migratie van moslims naar niet-islamitische landen heeft geleid tot een zogenaamde *Globalized Islam*, kan worden gesteld dat religie niet eenduidig en statisch is. Volgens Roy (2004) is het belangrijk om naar de individuele moslim en zijn/haar beleving van religie te kijken. Het hoofdstuk wordt dan ook afgesloten met een bespreking van twee proefschriften waarin persoonlijke ervaringen en visies op integratie en emancipatie vanuit islamitisch perspectief aan bod komen. In deze onderzoeken komt juist naar voren hoe en waarom religie als belangrijk fundament voor emancipatie en integratie kan fungeren. In dit derde en tevens laatste deel van het theoretisch kader wordt gekeken naar welke regels en religieuze overtuigingen een islamitische migrant belemmeren ofwel bemoedigen om wel of niet te participeren en integreren in de samenleving. Deelvragen

⁸⁰ de Gruijter, Marjan, et al., "Op weg naar werk", 5.

die centraal staan, zijn:

- *Welke positie neemt religie in de hedendaagse, seculiere Nederlandse samenleving in?*
- *Biedt Nederland een geschikt klimaat voor gelovigen om succesvol te kunnen integreren en participeren?*
- *Beïnvloedt religie de mogelijkheden om te integreren en participeren voor gelovigen? En zo ja, op welke manier(en)?*

2.3.1 Religie als verbinder en splijtzwam in de Nederlandse samenleving

In deze paragraaf wordt dieper ingegaan op het Jaarbericht 2018 “Geloven in een seculiere samenleving” van het KIS waarin directeur Boutellier stelt dat religie kan dienen als steun en houvast, maar ook fungeren als splijtzwam in de samenleving. Vooral de islam speelt een belangrijke rol in het maatschappelijk debat. Dit komt doordat de religie zich soms moeilijk lijkt te verenigen met Nederlandse ‘vanzelfsprekendheden’.⁸¹

Boutellier (2018) geeft ten eerste cijfers van een onderzoek van het SCP dat de religieuze samenstelling van de bevolking laat zien: 30% van de bevolking beschouwt zichzelf ‘absoluut niet’ als religieus, 20% als ‘absoluut wel’. De overige 50% schommelt tussen deze twee uitersten. 31% van de Nederlandse bevolking is lid van een christelijk kerkgenootschap, waarvan 17% regelmatig naar de kerk gaat. De bevolking bestaat voor 6% uit moslims. Van dit aantal gaat 40% regelmatig naar de moskee. Het aantal christenen neemt gestaag af; het aantal moslims nauwelijks. Tegelijkertijd geldt voor beide groepen dat de geloofsbeleving van jonge gelovigen intensiever wordt. Een ander opvallend gegeven dat uit het onderzoek blijkt, is dat er ongeveer net zoveel christenmigranten als moslims met migratieachtergrond zijn (circa 1 miljoen). Nederland is dus weliswaar een seculier land, maar het is niet atheïstisch. Doordat de bevolking onder meer bestaat uit christenen, islamieten, joden, hindoes, boeddhisten, aanhangers van Winti, mensen die andere vormen van spiritualiteit ervaren en zogenaamde ‘ietsisten’, is Nederland eerder een ‘religieuze warboel’; net zo divers als de samenleving als geheel.⁸² Volgens Boutellier (2018) is deze diversiteit het gevolg van de seculiere conditie, waarmee onder andere wordt bedoeld op vrijheid van godsdienst en geweten. De seculiere samenleving is in zijn optiek een product van het christendom: ‘waar het christendom uiteenviel en verzwakte, werd de

⁸¹ Boutellier, Hans. “Jaarbericht 2018.” Presentatie Jaarbericht 2018 op de jaarbijeenkoms “Geloven in een seculiere samenleving?” van Kennisplatform Integratie & Samenleving, Nieuwegein, 13 mei 2019, 2.

⁸² Boutellier, “Jaarbericht 2018”, 4.

relatie met God persoonlijk en ontstond er concurrentie van alternatieve levensvisies'.⁸³

Door de opkomst van de wetenschap tijdens de Verlichting in de achttiende eeuw ontwikkelde zich ook het idee dat tolerantie het beste uitgangspunt was om voorspoedige ontwikkeling te kunnen doormaken. Boutellier (2018) stelt dat de scheiding tussen kerk en staat 'een vorm van pacificatiepolitiek' was: er kwam een politiek einde aan de christelijke godsdiensttwisten. In de jaren zestig van de vorige eeuw verdween religie ook uit het publieke domein waarmee de scheiding tussen kerk en staat niet alleen een wettelijk, maar ook een cultureel gegeven werd.⁸⁴ Tegelijkertijd kwamen migranten naar Nederland met ieder hun eigen culturele en religieuze achtergronden: in de jaren vijftig migranten uit oude koloniën, eind jaren zestig gastarbeiders uit Marokko en Turkije, hun gezinsleden vanaf de jaren zeventig, veel vluchtelingen vanaf de jaren negentig en expats en toeristen in de eenentwintigste eeuw.⁸⁵ In een periode van twee generaties veranderde de Nederlandse bevolking dus drastisch van samenstelling. Ondanks deze ontwikkeling was er sprake van een grote continuïteit en verbetering van welvaart en welzijn.

Boutellier (2018) stelt dat er ook problemen zijn. De relatie tussen religie en de democratische rechtstaat is er daar een van. In eerste instantie was de komst van nieuwe geloven geen probleem, er heerste een bepaalde 'in onverschilligheid verpakte vrijheid'.⁸⁶ Tegenwoordig is er over geloofsopvattingen en -uitingen vaak commotie. Conflicten tussen met name religieuze en nationalistische groeperingen zijn aan de orde van de dag. Er is sprake van een dominant aanwezige identiteitspolitiek, waardoor primaire kenmerken als nationaliteit, etniciteit en gender de politieke debatten bepalen. Boutellier (2018) stelt hierbij dat religie een van de meest complexe identiteitskenmerken is, omdat geloof zowel emotie en levensbeschouwing als gemeenschap omvat en gebaseerd is op een arbitraire waarheidsaanpak die niet door iedereen wordt gedeeld.

Daarnaast blijkt in tegenstelling tot de seculariseringsthese – die er vanuit gaat dat naarmate de omstandigheden moderniseren, het belang van religie afneemt – dat religie een belangrijk cultureel gegeven blijft in de huidige wereld. Zo stelt Boutellier (2018) dat religie voor veel individuen en gemeenschappen de kern van hun identiteit vormt en er sprake is van blijvende relevantie in de internationale politieke verhoudingen. Daarbij blijken religies te kunnen leiden tot maatschappelijk conflict.⁸⁷ Met name de islam speelt een rol in het maatschappelijk debat. Uit een onderzoek van het KIS in 2018 naar 'schurende waarden' bleek dat er regelmatig wrijving is tussen bepaalde overtuigingen

⁸³ Boutellier, "Jaarbericht 2018", 5.

⁸⁴ Ibid., 5.

⁸⁵ Ibid., 5.

⁸⁶ Ibid., 6.

⁸⁷ Ibid., 6.

en gebruiken.⁸⁸ Daarbij komt naar voren dat er vaak geen overkoepelend beleid is bij organisaties hoe om te gaan met deze verschillen. Ook het gesprek daarover wordt vaak vermeden. Boutellier (2018) stelt dan ook dat religie een ongemakkelijke plaats inneemt in de samenleving: ‘ze creëert morele verlegenheid en leidt soms tot regelrechte haat’.⁸⁹

Deze morele verlegenheid kan worden verklaard door het gegeven dat het proces van secularisering in culturele zin een recente ontwikkeling is. Doordat pas in de jaren zestig een omslag heeft plaatsgevonden, is de omgang met religie extra moeilijk. Dit geldt vooral voor de situaties waarin religie openlijk wordt beleden. Tegelijkertijd wordt er vanuit sommige gelovigen ‘seculiere druk’ ervaren. Het geloof fungeert dus als bron van rust, richting en vrede, maar maatschappelijk is het ook een splijtzwam die op ‘onverwachte en ongewenste plekken’ doorbreekt.⁹⁰ Religie is in die zin geruststellend en irritant tegelijkertijd – afhankelijk van de positie die wordt ingenomen.⁹¹

In een dergelijke context is de democratische rechtstaat van groot belang. De scheiding van machten en het liberale uitgangspunt dat ieder mens een doel op zichzelf is en recht heeft op een waardige levensloop, vormt een fundament van een samenleving waarin ieder zichzelf kan zijn binnen de normen van de wet. In de praktijk ligt het echter gecompliceerder. Boutellier (2018) stelt dat we de democratische rechtstaat misschien wel teveel aan juristen hebben overgelaten en pleit voor het idee dat dit een levendig gedachtengoed is en eigendom van iedereen, zowel van ongelovigen als van gelovigen. Een democratische rechtstaat moet daarbij niet alleen technisch in orde zijn, maar ook op humaan, moreel, intellectueel en cultureel vlak.⁹² Om dat voor elkaar te krijgen, moeten de morele uitgangspunten herijkt worden. Het bouwwerk van de liberale democratische rechtstaat kan daarbij aangekleed worden door kleine verhalen, discussie over incidenten, gebeurtenissen en praktijken. Op die manier is de rechtsstaat geen rustig bezit, maar een bron van debat en onrust en daarmee in staat om sterker te worden.⁹³

Volgens Boutellier (2018) is dit goed mogelijk in Nederland, omdat er niet zo’n strikte seculariteit geldt en er daarmee een beetje ‘smokkelruimte’ bestaat. Er is sprake van een zogenaamde inclusieve neutraliteit, wat behelst dat de overheid gelijke mogelijkheden voor iedere religie garandeert. Wanneer er sprake is van achterstand in de samenleving is er dan ook vaak ruimte voor bijstand en compensatie. Dit komt voort uit de erkenning van het belang van het bestaan van religieuze gemeenschappen. Naast een zogenaamde splijtzwam, is religie namelijk ook een belangrijk middel om so-

⁸⁸ Boutellier, Hans, Suzan de Winter-Kocak, Mehmet Day, Ahmed Hamdi en Marthe van Vugt. *Schurende waarden. Een verkennend onderzoek naar betekenis en praktijk van religie n het onderwijs en oude werkvloer*. Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2018. Geraadpleegd via <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/jongeren-religie-onderwijs.pdf>

⁸⁹ Boutellier, “Jaarbericht 2018”, 7.

⁹⁰ Ibid., 8.

⁹¹ Ibid., 7.

⁹² Ibid., 8-9.

⁹³ Ibid., 9.

ciale cohesie te versterken en de kwaliteit van samenleven te verhogen. Het gevaar van escalatie en vijandschap door identiteitspolitiek dient dan ook te worden ingezien. Waar verschillende identiteiten namelijk kunnen leiden tot tegenstellingen, is dat weer bodem voor conflict, van waaruit verbanning en eliminatie kunnen ontstaan. Dit gebeurt volgens Boutellier (2018) wanneer we ons eigen gelijk verabsoluteren. Boutellier (2018) haalt hier Oz aan door te stellen dat ‘onze grootste vijand het fanatisme is’.⁹⁴ De liberale democratische rechtsstaat kan ons hiervoor behoeden en is dus van groot belang en de investering en het onderhoud waard.

Zoals blijkt uit het jaarbericht van KIS-directeur Boutellier (2018) kwam de naoorlogse immigratie op gang, op het moment dat in Nederland een proces van ontkerkelijking begon. Religie verdween als organiserende factor uit de samenleving. Het was het culturele vervolg op het ontstaan van de liberale democratische rechtstaat in de negentiende eeuw. Maar: terwijl de kerken leegstroomden, kwamen er nieuwe geloven binnen. Met name de islam — die soms moeilijk lijkt te verenigen met Nederlandse ‘vanzelfsprekendheden’ — neemt een ongemakkelijke plaats in in de samenleving. Wat is er vanuit islamitisch perspectief te zeggen over de mogelijkheden om te integreren in een seculiere democratie? In de volgende paragraaf komt deze vraag aan bod.

2.3.2 Islamitische grondslagen voor leven onder niet-islamitisch gezag

March (2007) stelt dat er veel stabiele islamitische grondslagen zijn voor een religieus gefundeerde bevestiging van de verklaring van loyaliteit en de onthouding en afwijzing van eventuele daden die iemands staat van staatsburgerschap schaadt, zelfs als het in conflict is met een moslimmacht of -entiteit. Moslims zouden in een politiek liberale staat, meer dan onder welk ander niet-moslimregime, bereid moeten zijn om werkelijk burgerschap aan te nemen. Politiek liberalisme eist namelijk niet van moslims dat zij zich als burger uitspreken over de waarheid of superioriteit van een andere religie, doctrine of manier van leven. Ze zijn niet verplicht politiek te participeren, noch hoeven zij collectieve doelen na te streven. Op die manier kunnen zij dus in veiligheid leven en in vrijheid hun religie beleven.⁹⁵

Een belangrijke basis voor het onderzoek van March (2007) is de studie van John Rawls waarin wordt gesteld dat kernwaarden van politiek liberalisme — zoals vrijheid, gelijkheid, stabiliteit, welvaart en democratie — belangrijke principes zijn die een politieke cultuur kunnen creëren waarin burgers erkennen dat ze beter af zijn onder een democratisch bestel, zelfs als dat betekent dat het hun eigen doctrine op een bepaalde manier beperkt. Tegelijkertijd noemt Rawls dat veel burgers zullen doorgaan hun verplichtingen op intellectueel, moreel, emotioneel en spiritueel vlak te ontleen aan andere doctrines, aangezien hier niet aan tegemoet wordt gekomen binnen het politiek liberalisme. Het is dan ook ‘de combinatie van de kracht van de waarden van het politieke liberalisme en de mo-

⁹⁴ Boutellier, “Jaarbericht 2018”, 10.

⁹⁵ March, Andrew F. ‘Islamic foundations for a social contract in non-Muslim liberal democracies,’ *American political science review*, vol. 101, no. 2 (2007): 246.

gelijkheid om andere doctrines te kunnen omarmen, die ervoor zorgt dat binnen een politiek liberaal klimaat de steun van burgers om principiële (en hopelijk stabiele) redenen kan worden geëist'.⁹⁶ Voortbouwend op het bovenstaande onderzoekt March (2007) of de islam op principiële gronden de liberale voorwaarden van sociale samenwerking kan onderschrijven.⁹⁷ Omdat islamitische juridische en politieke tradities van oorsprong hebben aangenomen dat onderwerping aan niet-moslim politiek gezag en banden van loyaliteit en solidariteit met niet-islamitische samenlevingen moeten worden vermeden, onderzoekt hij de islamitische beginselen wat betreft verblijf, politieke verplichting en loyaliteit aan een niet-islamitische staat.⁹⁸

Waar sommige hedendaagse islamitische juristen nog steeds stellen dat het verboden is om te leven in een niet-islamitische staat, geldt voor de meerderheid van de geleerden dat zij dit wel toestaan. Het verschil wordt veroorzaakt door verschillende lezing van de Koran en Hadith. Zo stellen geleerden dat de Koranpassages 4: 97-100 en 8:72 specifiek verwijzen naar de moslimgemeenschap in Mekka tijdens de ballingschap van Mohammed en dus niet representatief zijn voor de huidige tijd. Naast het verschil in interpretaties van de heilige bronnen, kunnen er vier voorwaarden (argumenten) onderscheiden worden die islamitische juristen noemen om permanent verblijf van moslims in een niet-islamitische staat goed te keuren. De eerste *sine qua non* luidt dat een moslim in veiligheid kan leven en dat het mogelijk is om de fundamentele plicht om 'de religie openlijk te belijden te vervullen, zelfs in afwezigheid van een soevereine islamitische politieke autoriteit'.⁹⁹ De tweede omvat dat er grote voordelen — inclusief de mogelijke verspreiding en versterking van moslimgemeenschappen — voor de islam kunnen worden verkregen door te leven in niet-moslimlanden. De derde verduidelijkt dat de plicht om te migreren begrepen dient te worden als een spirituele plicht om zonde en zondaars in het eigen leven te vermijden in plaats van daadwerkelijk naar een islamitisch land te migreren. Tot slot wordt benadrukt dat het, zelfs als er redenen zijn om te geloven dat migratie naar een moslimstaat een religieuze plicht is, praktisch onhaalbaar is voor veel moslims om te migreren. Daarbij geldt dat het niet vanzelfsprekend is naar welk land gemigreerd zou moeten worden aangezien er geen islamitisch kalifaat bestaat.¹⁰⁰

⁹⁶ March, "Islamic foundations", 235.

⁹⁷ Rawls, 1993, 386 in: Ibid., 236.

⁹⁸ Ibid., 236-237.

⁹⁹ Ibid., 240: K. 4:97–100: 'Those whom the angels gather in death while in a state of sin against themselves they will ask: 'What was your plight?' They reply: 'We were oppressed on earth.' The [angels] will say: 'Was not God's earth vast enough for you to migrate within it?' They will have their refuge in hell and how evil is such a destiny, except for those truly oppressed, those men, women and children who cannot find any means and have not been shown the way. For these there is hope that God will forgive them, for God is Forgiving and Merciful. Anyone who migrates in the path of God will find in the Earth many an abundant refuge. Whoever leaves his home in migration towards God and his Messenger, and death overtakes him, his reward with God is guaranteed, for God is Forgiving and Merciful.' En: K. 8:72: 'Those who believed and migrated and struggled in the path of God with their property and their souls and those who sheltered and supported them, and friends and supporters of one another. Those who believed and did not migrate, you have no duty of protection towards them until they migrate. But if they seek your support in religion, you owe them this support, except against a people with whom you have a treaty. God sees all that you do.'

¹⁰⁰ Ibid., 242.

Hoewel juristen veronderstellen dat moslims onder niet-moslimgezag op basis van een contractuele garantie voor veiligheid — ook wel bekend als de *aman* — verblijven, bestaan er juridische discussies over welke morele verplichtingen de acceptatie van de *aman* moslims oplegt. Er lijkt consensus te bestaan wat betreft de verplichting om alle wetten van de betreffende niet-islamitische staat na te leven — waaronder het betalen van belastingen die bijdragen aan het algemeen maatschappelijk welzijn. Opvallend is dat dit volgens de meeste geleerden een morele plicht betreft die gebaseerd is op religie, en niet slechts een aansporing om negatieve gevolgen voor de moslimgemeenschap te vermijden. Deze plicht om regels en wetten te respecteren, is bindend voor alle moslims. Het betreden van een niet-moslimland wordt dus alleen gedaan onder een *aman*. Dit contract omvat ook de verplichting om geen schade aan te richten aan niet-moslimbelangen.¹⁰¹ Wanneer een moslim echter beslist dat het zijn plicht is om te dienen in een jihad of anderszins belangen van moslims boven de belangen van niet-moslims te verkiezen, dan vereisen juristen dat hij/zij eerst de *aman* afzweert als een manier om aan niet-moslims eervol zijn/haar bedoelingen kenbaar te maken.¹⁰² Deze waarde — wijdverbreid in de klassieke wettelijke traditie — is dan ook de meest gebruikelijke islamitische rechtvaardiging voor het respecteren van niet-moslimbelangen tijdens het verblijf in een niet-moslimland.¹⁰³

Er zijn dus moslimgeleerden die op basis van islamitische redenen het verblijven in een niet-islamitische liberale samenleving toestaan. Dit is gebaseerd op het gegeven dat in een dergelijke omgeving individuele rechten en vrijheden worden beschermd, waaronder veiligheid, vrijheid van eigendom en vrijheid van godsdienst. Deze samenlevingen zijn dan ook loyaliteit en erkenning waard. Er klinkt echter ook een ander geluid in de verhitte discussie over de aanwezigheid van moslims en hun mogelijkheden om te kunnen leven in de Westerse wereld. Zo stelt de Vlaamse filosoof Boudry (2015) dat religie een gevaar is voor de democratie en een struikelblok vormt voor integratie. Hij doelt hierbij specifiek op moslims. De volgende paragraaf biedt inzicht in zijn ideeën.

2.3.3 Religie als struikelblok voor integratie

Boudry (2015) stelt in zijn boek *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is* dat religie gevaarlijk is en een struikelblok voor integratie.¹⁰⁴ Hoewel zowel seculiere ideologieën als religies hun opvattingen als de waarheid zien, krijgt ‘het kwaad’ volgens Boudry (2015) pas vrij spel wanneer mensen bevangen worden door bovennatuurlijke waanbeelden. Als waarheidsaanspraken van religie zich in een wereld voorbij de onze situeren, zijn ze namelijk minder vatbaar voor empirische correctie. Geloof in onzichtbare en bovennatuurlijke personen zal in een grillige en onzekere wereld bijna automatisch tot schadelijk, spilziek en zelfdestructief gedrag leiden. Volgens Boudry (2015)

¹⁰¹ March, “Islamic foundations”, 245.

¹⁰² Ibid., 246.

¹⁰³ Europese Raad voor Fatwa en Onderzoek 1999, 19-20; Fadl Allah 1999, 80-81 in: Ibid.: 246.

¹⁰⁴ Boudry, Maarten. *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is* (Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2015), 163.

willen mensen goden gunstig stemmen en behagen om onheil te voorkomen. Hoe meer de goden zwijgen en hen toch met onheil treffen, hoe groter de offers die de gelovigen moeten brengen. De schadelijkste doctrines zijn volgens de auteur die waarin de onsterfelijkheid van de ziel, concepten als hemel en hel, boosaardige goden en naderende eindtijden centraal staan.¹⁰⁵ En bovenal: daar waar sprake is van een onfeilbare goddelijke openbaring in de vorm van een heilig boek.¹⁰⁶

Tegelijkertijd veronderstelt Boudry (2015) overeenkomstig met het functionalisme dat religie wel degelijk een functie zal vervullen, aangezien geloof een rol speelt in de samenleving.¹⁰⁷ Hij beschrijft het idee van Malinowski dat religie het doel dient om onzekerheid in de wereld te verminderen en orde te scheppen in schijnbare chaos. Ook haalt hij Emile Durkheim aan die stelt dat religie om de omgang met het sacrale draait en emotionele banden kan smeden tussen leden van een samenleving.¹⁰⁸ Andere specifieke functies van religie die hij noemt zijn het realiseren van sociale cohesie, het bevorderen van samenwerking en het vormen van een basis voor groepsidentiteit. Ook fungeert religie als een fundament voor moraliteit en biedt dit een oplossing voor het probleem van bedrog en trouwbreuk (want: God zal dit straffen). Daarnaast biedt religie zingeving en houvast wanneer er sprake is van existentiële angsten.¹⁰⁹ In dit alles geldt dat mensen die oprecht ergens in geloven, zich vaak niet bewust zijn van dergelijke functies. Eigen aan illusies is namelijk dat je niet weet wanneer je erdoor bevangen bent. Dit is niet erg, want bovennatuurlijke overtuigingen hoeven niet waar te zijn om een functie te vervullen.¹¹⁰

Volgens Boudry (2015) moeten we het dogma dat elke of bijna elke vorm van cultuur een *nuttige* functie vervult in de samenleving echter afwijzen.¹¹¹ Hij beargumenteert dat een god angst moet aanjagen om van nut te kunnen zijn: hoe banger we zijn, hoe meer ze instaat voor de sociale orde. Een almachtige god die ons onvoorwaardelijk liefheeft, is in zijn optiek geen geschikt sociaal bindmiddel.¹¹² Boudry (2015) stelt daarbij dat religie de moeder is van het beruchte wij/zij denken, omdat er wel sprake is van bescherming en binding binnen de groep, maar een vijandige en onverdraagzame houding ten opzichte van buitenstaanders wordt gecreëerd.¹¹³ Daarnaast geldt dat het demoniseren van andere groepen bijdraagt aan een gevoel van saamhorigheid.¹¹⁴ Boudry (2015) stelt dat

¹⁰⁵ Boudry, *Illusies voor gevorderden*, 162.

¹⁰⁶ Ibid., 189.

¹⁰⁷ Ibid., 191.

¹⁰⁸ Ibid., 192.

¹⁰⁹ Ibid., 198-9.

¹¹⁰ Ibid., 192.

¹¹¹ Ibid., 195.

¹¹² Ibid., 216-7.

¹¹³ Ibid., 217-8.

¹¹⁴ Ibid., 219.

— indien religies een doel hebben — dat vooral hun eigen verspreiding en instandhouding betreft. Religies zijn immers culturele bijproducten die worden voortgebracht door de menselijke geest: goden blijven leven zolang de menselijke verbeelding hen in stand houdt. Boudry (2015) constateert dan ook dat religies geen nuttige functie voor mens of samenleving vervullen.¹¹⁵ Sterker nog, volgens Boudry (2015) zijn religies een gevaar en specifiek een struikelblok voor integratie. Hij stelt dat dit met name geldt voor het christendom en de islam, omdat zij het proselitisme als een heilige plicht zien.¹¹⁶ Gelovigen verzetten zich volgens Boudry (2015) dus actief tegen denkbeelden en overtuigingen van buitenaf en proberen anderen te bekeren.

Met de komst van de Verlichting en een toename in onderling contact en wederzijdse beïnvloeding tussen religies en culturen door globalisering en moderne communicatietechnologie, is echter een dreiging voor religie ontstaan. Boudry (2015) stelt dat daar op twee manieren op gereageerd is. Ten eerste, een verslapping van de greep van religie op de menselijke geest. Hierbij neemt groepscohesie af, worden rituelen en gebruiken minder nageleefd en neemt het geloof in doctrines af. De scheiding tussen kerk en staat en het primaat van de seculiere rechtsorde boven religieuze bepalingen worden geaccepteerd, gelovigen proberen hun geloof niet langer aan de wereld op te dringen en zij komen in contact met andersdenkenden. Het resultaat is dat mensen ofwel hun geloof verliezen, of alleen nog de rituelen en symbolen behouden, maar ontdaan van elke doctrinaire lading. Zij die gelovig blijven, keren de religieuze instituties de rug toe en belijden een private vorm van spiritualiteit.¹¹⁷ Volgens Boudry (2015) heeft deze ‘recente ontwikkeling, als resultaat van de onophoudelijke mokerslagen van de moderniteit op religie’ ertoe geleid dat in de Westerse wereld en in steeds meer andere ontwikkelde landen religies ontstaan die al met al relatief onschuldig en vreedzaam zijn. Zo is de religieuze moraal van het Christendom gelouterd door enkele eeuwen van Verlichting.¹¹⁸

Er is echter ook een tegenovergestelde beweging mogelijk. Zo proberen sommigen ‘met de heftigste stuiptrekkingen aan de verderfelijke invloed van moderniteit te ontsnappen (consumptie, vrijheid, aardse geneugten) en zich terug te trekken in hun eeuwige waarheden’.¹¹⁹ Hij doelt hier op de islam, die zijns inziens met afkeer voor homoseksualiteit, het verbod op interreligieuze huwelijken en jihadistisch gedachtegoed, voor de grootste spanningen in de multiculturele samenleving zorgt en daarmee een struikelblok vormt voor integratie in het moderne, seculiere, liberale, democratische bestel.¹²⁰ Volgens Boudry is religie dus niet de bron van alle kwaad, maar ze zaait wel verdeeldheid, en ze creëert wederzijds wantrouwen en wij/zij denken. De meest succesvolle goden zijn in zijn op-

¹¹⁵ Boudry, Maarten. “Is religie een struikelblok voor integratie?”, gepubliceerd op 21 november 2015: <https://maartenboudry.blogspot.com/2015/11/is-religie-een-struikelblok-voor.html>, alinea 2.

¹¹⁶ Ibid., alinea 5.

¹¹⁷ Ibid., alinea 7.

¹¹⁸ Ibid., alinea 8.

¹¹⁹ Boudry, *Illusies voor gevorderden*, 227-8.

¹²⁰ Boudry, “Is religie een struikelblok voor integratie?”, alinea 8.

tiek namelijk de goden die geen compromissen sluiten, hun gelovigen strak in het gelid houden, een strakke scheiding tussen de *in-group* en *out-group* afdwingen en weerbaar zijn tegen invloeden van buitenaf. Religie vormt in zijn optiek dan ook een gevaar voor de democratie en struikelblok voor integratie.

Op basis van het bovenstaande kan in ieder geval gesteld worden dat door migratie in de afgelopen decennia nieuwe vraagstukken en uitdagingen ontstaan voor zowel moslims als Westerse landen die moslims ontvangen. Volgens Roy (2004) hebben globalisering, verwestering en de invloed van het leven als minderheid in een niet-islamitische samenleving veranderingen in de relatie tussen moslims en de islam teweeggebracht en geleid tot een zogenaamde *Globalized Islam*. *Global muslims* zijn hierbij moslims die permanent zijn gaan wonen in niet-islamitische landen en moslims die afstand doen van hun eigen cultuur en streven naar een gezamenlijke *ummah*.¹²¹ Opvallend is hier het onderscheid tussen moslimcultuur en de islam. Roy (2004) stelt dat, hoewel de nadruk op de islam ligt, de invloed ervan wordt overschat. Volgens hem dient er meer gekeken te worden naar de individuele moslim en zijn/haar beleving van religie.¹²²

Door deterritorialisering ontstaat er namelijk ook een behoefte om de betekenis van de term en de rol van de islam te heroverwegen en de moslimidentiteit te reconstrueren. Dit komt voort uit het idee dat het nieuwe land de identiteit van migranten vormt en de rol van de islam beïnvloedt.¹²³ Waar de islam en — in sommige gevallen — de *shari'a* in islamitische landen vaste gegevens zijn, moeten moslims in het Westen zelf een manier vinden om een ‘goede’ moslim te zijn.¹²⁴ Het internet vormt hierbij een bron van inspiratie, maar dit is ook een uitdaging. Er is van hiërarchie op het web namelijk weinig sprake. Het is steeds minder duidelijk wie nu werkelijk religieus gezag bezit. Door een afname van populariteit van gerenommeerde instellingen als de Al-Azhar universiteit in Egypte, genieten personen die een religieuze opleiding hebben gevolgd aan dergelijke instellingen minder aanzien en autoriteit. Hierdoor is meer ruimte ontstaan voor zelfstandige interpretatie.¹²⁵ Volgens Roy (2004) is het dus een uitdaging voor moslims om als minderheid een moslimgemeenschap te vormen die enerzijds functioneert als lokale of nationale gemeenschap in het ‘nieuwe’ land en tegelijkertijd verbonden is met de universele gemeenschap van alle gelovigen. Niet-moslimstaten vervullen daarbij in zijn optiek een belangrijke rol bij het vormen van moslimgemeenschappen — bijvoorbeeld wat betreft waarden, normen en ethiek, maar ook rondom onderwerpen zoals homoseksualiteit, polygamie en het dragen van een hoofddoek.¹²⁶

¹²¹ Roy, *Globalized Islam: The Search for a New Ummah* (New York: Colombia University Press, 2004), 17-22.

¹²² Ibid., 23-26.

¹²³ Ibid., 38.

¹²⁴ Ibid., 148-149.

¹²⁵ Ibid., 151-159.

¹²⁶ Ibid., 204; 214-218.

In de laatste paragraaf wordt aan de hand van het proefschrift “Steun zoeken bij Allah” (Van der Valk, 2016) dieper ingegaan op de functies die religie kan vervullen, onder andere in de context van migratie en integratie. Ook wordt het proefschrift van Noor (2018) besproken, waarin wordt onderzocht hoe islamitische vrouwen in Nederland en België middels verdieping in hun geloof een zogenaamde religieuze articulatiemacht en daarmee onderhandelingsruimte realiseren van waaruit zij hun positie in zowel de eigen geloofsgemeenschap als de Westerse samenleving kunnen versterken. Tot slot worden de persoonlijke ervaringen met leven in Nederland als moslima en visies op emancipatie uit het boek *Emancipatie achter de dijken: moslima's in Nederland* besproken. Deze bespreking sluit het theoretisch kader af en vormt de opstap voor het kwalitatieve onderzoek.

2.3.4 Religie als middel voor integratie

In het proefschrift “Steun zoeken bij Allah” (Van der Valk, 2016) wordt gesteld dat religies zich onderscheiden van niet-religieuze betekenisssystemen door de verbinding met het sacrale. Door deze verbinding wordt de werkelijkheid op een andere wijze beleefd, ontstaan er andere ervaringen en worden gebeurtenissen voorzien van speciale, waardevolle betekenissen.¹²⁷ Door deze verbinding met het sacrale op belangrijke momenten met anderen te beleven en te verkennen kunnen er sterke emoties en motivaties ontstaan waardoor sociale verbanden bekrachtigd worden.¹²⁸ Hiernaast kunnen religies innerlijke groei stimuleren en bijdragen aan de bevordering van fysieke gezondheid, intimiteit en het creëren van een betere wereld. Religie kan dus veel verschillende psychologische en sociale functies vervullen.¹²⁹

Religieuze *coping* wordt daarbij meestal aangewend als andere omgangsvormen geen verlichting bieden. Dit geldt vooral bij de confrontatie met ingrijpende, ernstige gebeurtenissen waarmee men zich geen raad weet, zoals ziektes en de dood, rampen, ongelukken, geweld of bedreigende conflicten. Juist op dergelijke crisismomenten geven religieuze oriëntaties steun: de religieuze oriëntaties en praktijken kunnen helpen om weerstand te bieden tegen gevoelens van angst, onzekerheid, wanhoop en neerslachtigheid. Mensen beseffen dus juist door de confrontatie met verlies en pijn wat voor hen persoonlijk de waarde is van hun religie. Zij kunnen er antwoorden vinden op diepere levensvragen en er zingeving, troost en vertrouwen aan ontlenuen. Zo kunnen zij hun eigen persoonlijk leed overstijgen. Vanuit hun zoektocht naar zingeving wordt duidelijk wat zij echt waardevol vinden en wat niet. Daarbij kan men zich richten op het integreren van gebeurtenissen binnen een bestaand religieus referentiekader of zoeken naar nieuwe wegen van religiositeit en zingeving. Men kan op die manier vanuit een religieuze motivatie besluiten om het eigen leven ingrijpend te veranderen en te streven naar innerlijke groei en transformatie.¹³⁰

¹²⁷ Pargament, 1997 in: Van der Valk, “Steun zoeken bij Allah”, 36.

¹²⁸ Ibid., 36.

¹²⁹ Ibid., 37.

¹³⁰ Pargament, 1997 in: Ibid., 16.

Wanneer men integreert in een nieuw land zijn er vaak nieuwe copingvaardigheden nodig, omdat oude manieren van probleemhantering binnen de nieuwe context niet meer zo effectief zijn.¹³¹ In Nederland geldt daarbij dat er van meet af aan sprake is van discriminatie. Als reactie hierop, behouden en herwaarderen migranten culturele tradities uit het herkomstland en verstevigen zij de solidariteit binnen de eigen groep. Het terugtrekken in de eigen wereld beschermt hen tegen de nadelige psychische gevolgen van stigmatisering en discriminatie.¹³² In Nederland is dit proces terug te zien onder migranten van Marokkaanse afkomst waarvan de eerste generatie, overwegend laag of ongeschoold, bij de opvoeding van hun kinderen veel nadruk legt op het behoud van religieuze en culturele tradities in hun verschillende verschijningsvormen. Zij leren hun kinderen om rekening te houden met belangrijke taboes en gebruiken. Zo is het respectabele, kuise gedrag van hun dochters voor veel ouders nog steeds van belang en wordt er nog vaak over schaamte, eer en respect voor ouderen gesproken. Ook zijn ouders vaak nog gevoelig voor roddel en het schaden van hun familiereputatie. Zij willen niet dat hun ongehuwde dochters net als meisjes van Nederlandse afkomst experimenteren met seksualiteit. Maar in vergelijking met hetgeen men gewend is geweest in het herkomstgebied, zijn ook de traditionele rolpatronen tussen mannen en vrouwen binnen het gezin, in één generatie tijd, ingrijpend veranderend. Het onvoorwaardelijke gezag van mannen over vrouwen wordt binnen gezinnen steeds minder geaccepteerd en in de opvoeding van dochters en zoons is meer gelijkheid ontstaan. De meisjes worden in veel gezinnen net als jongens sterk gestimuleerd om te studeren en hun kansen in de nieuwe samenleving te benutten.¹³³

Voor vrouwen van de eerste generatie geldt echter wel dat zij vooralsnog minder zeggenschap hebben over hun eigen leven en zich sneller neerleggen bij het lot dat God hen brengt dan hun in Nederland geboren en veelal hogeropgeleide dochters. Met name de vrouwen die op financieel gebied geheel van hun man afhankelijk zijn, bidden tot God in moeilijke omstandigheden. Zij vragen God om geduld (*sabr*) en dragen hun lijden in stilte. Zij uiten hun frustratie en ongenoegen vooral in de privacy van hun gebed. Deze vrouwen troosten zich door te geloven dat het aardse leven slechts tijdelijk is en zij hopen dat God hun lijden compenseert met *hasanat*, zodat zij na hun overlijden hun dierbaren weer in het paradijs kunnen ontmoeten. Het gebrek aan macht, vaardigheden en sociaal kapitaal wordt dan ook als de belangrijkste oorzaken gezien van de overgave aan het lot en daarmee passieve houding.¹³⁴

Geloof biedt dus steun in moeilijke tijden, maar het fungeert ook als bron van motivatie en innovatie. Zo blijkt uit het boek *Moslima's: Emancipatie achter de dijken* (Pektas-Weber, 2006) dat door onderzoek van de islamitische bronnen, geloof en culturele tradities ontkoppeld kunnen worden

¹³¹ Berry, 1997 in: Van der Valk, "Steun zoeken bij Allah", 294.

¹³² Berry et al., 2006; 2010 in: Ibid., 294.

¹³³ Ibid., 294.

¹³⁴ Ibid., 204-5.

en religieuze emancipatie kan plaatsvinden.¹³⁵ De islam biedt moslims handvatten om zich te bevrijden van onderdrukkende culturele tradities.¹³⁶ De gedachte dat religie per definitie conservatief is en dat minder geloof voor meer vrijheid staat en andersom, wordt daarmee afgewezen.¹³⁷ De islam wordt dus niet als belemmerend gezien voor de emancipatie van moslimvrouwen.¹³⁸

Hierbij wordt gesteld dat emancipatie geen strijd tegen mannen is, maar tegen een mentaliteit die voortkomt uit het door elkaar halen van geloof en traditie.¹³⁹ Emancipatie is dus een beweging naar meer autonomie. Door zich los te maken van tradities die niet meer passen, waarbij rekening wordt gehouden met ouders, familie en de gemeenschap, kan zich een moderniseringsproces voltrekken. Dit kost wel tijd. Dreiging van buitenaf kan namelijk leiden tot homogenisering binnen bepaalde groepen. In het geval van minderheidsgroepen is dat het gevecht voor hun groepsrechten binnen de samenleving waarin ze leven. Wanneer deze groep wordt gemarginaliseerd en als de tegenstellingen tussen de minderheidsgroep en de meerderheidsgroep relatief groot zijn, worden alle interne krachten gebundeld tegen de gezamenlijke, externe ‘vijand’. Hierdoor blijft weinig ruimte over voor diversiteit binnen de groep en kunnen verschillen tussen groepen de eigen diversiteit overschaduwen. Polarisering in de samenleving leidt er dus toe dat culturen een steeds meer statisch en homogeen karakter krijgen en geen ruimte laten voor vrouwen met een emancipatieclaim.¹⁴⁰ Het is dus van belang dat het emancipatieproces niet wordt geforceerd, maar geleidelijk verloopt. Daarbij is het essentieel dat er een goed evenwicht is tussen individuele keuzes en belangen van de omgeving.¹⁴¹ Op deze wijze kunnen veranderingen zich onopgemerkt en vreedzaam voltrekken.¹⁴²

Ook Noor (2018) stelt dat het geloof emancipatie mogelijk maakt. Noor (2018) laat in haar proefschrift “Creating a Female Islamic Space. Piety, Islamic knowledge and religious authority among Born-Muslims and converts to Islam in the Netherlands and Belgium.” zien dat er door het opdoen van kennis over het geloof, een religieuze articulatiemacht ontstaat. Zo ontwikkelen vrouwen een bepaalde onderhandelingsruimte om binnen een traditioneel patriarchaal systeem zaken in twijfel te trekken en verandering teweeg te brengen doordat zij zich door studie kunnen baseren op argumenten die berusten op de Koran en *hadith*. Hun kennis helpt hen dan ook een strategie te bepalen en hun positie in de moslimgemeenschap te versterken. Het gaat hier niet om het in twijfel trekken van religieuze dogma’s of de vijf zuilen, maar wel bijvoorbeeld over de rol van de vrouw tijdens de ramadan en toegang tot de moskee. Zo pleiten sommige vrouwen voor een betere verdeling

¹³⁵ Van der Valk, “Steun zoeken bij Allah”, 248-9.

¹³⁶ Ibid., 173.

¹³⁷ Ibid., 171.

¹³⁸ Ibid., 167.

¹³⁹ Pektas-Weber-Weber, *Moslima’s: emancipatie achter de dijken*, 148.

¹⁴⁰ Ibid., 229.

¹⁴¹ Ibid., 170.

¹⁴² Ibid., 151.

van de huishoudelijke taken en gelijke mogelijkheden om een moskee te bezoeken.¹⁴³

Met name de meer ‘gevorderde’ vrouwen hebben een grote religieuze articulatiemacht. Deze macht komt hun op natuurlijke wijze toe door het streven naar vroomheid en het bestuderen van islamitische bronnen. Ze delen hun kennis met andere vrouwen, maar stellen geen diepe kennis te hebben van de islam. Ze zeggen een doorgeefluik te zijn van de islam. Tegelijkertijd interpreteren ze wel hoe deze kennis in de praktijk uitgevoerd moet worden. De vrouwen kunnen dan ook wel gezien worden als religieuze gidsen met grote analytische en communicatieve vaardigheden.¹⁴⁴

Het is echter niet eenvoudig voor vrouwen om in islam te doceren, laat staan voor gemengd publiek. Zo worden ze kritisch onder de loep genomen door imams en mannelijke predikers. Religieus onafhankelijk zijn — dat wil zeggen zelfstandig bronnen bestuderen en thema’s bepalen — is voor veel vrouwen moeilijk te realiseren binnen bestaande instituties. Er is daarbij ook niet veel ruimte voor de onderwerpen waar de vrouwen juist over willen leren, zoals de voorwaarden voor vrouwen in verband met gebed, vasten tijdens menstruatie, borstvoeding en het naleven van *gender* normen. In de zusterkringen is hier wel plek voor en daarbij is er ruimte om ervaringen en obstakels te delen en daarmee een plek te geven.¹⁴⁵

Noor (2018) stelt in dit alles dat de religieuze kennis en praktijken die moslima’s ontwikkelen en vormgeven, aansluiten bij hun lokale behoeften en zijn aangepast aan een Nederlandse omgeving. Het verspreiden van islamitische kennis en de studie in deze kringen vindt bijvoorbeeld plaats in de Nederlandse taal en de vrome kringen bestaan uit zowel geboren moslims als bekeerlingen met Nederlandse achtergrond. Bovendien is het zo dat de manier waarop deze vrouwen de islam bestuderen en ontwikkelen overeenkomen met Europese ontwikkelingen als religieuze individualisering en autonomie. Noor (2018) stelt dan ook dat deze zustergroepen en hun vrome ontwikkeling als vormen van een zich ontwikkelende Europese islam gezien kunnen worden.¹⁴⁶

Ze voegt daaraan toe dat deze vrouwelijke islamitische ruimte die de vrouwen van binnenuit creëren, helaas onzichtbaar is voor de meerderheid van de samenleving. Dit wordt veroorzaakt door een westerse kijk op emancipatie. Noor (2018) stelt dat het idee dat de islam alleen Europees kan zijn als deze voldoet aan specifieke normen moet worden losgelaten. Er dient oog te zijn voor de manier waarop moslimvrouwen hun religie verenigen met de seculiere omgevingen waar zij in wonen en zo islamitisch burgerschap ontwikkelen. Dat is in wezen wat de Europese islam omvat: noch een verlichte noch een orthodoxe tak, deze islam is een combinatie van allerlei invloeden. De vrouwen hebben tenslotte allerlei verschillende achtergronden en zijn afkomstig uit verschillende stromingen. In deze diversiteit bestuderen en interpreteren ze zichzelf en de islam en ontwikkelen ze een

¹⁴³ Noor, Sahar. “Creating a Female Islamic Space. Piety, Islamic knowledge and religious authority among Born-Muslims and converts to Islam in the Netherlands and Belgium.” PhD Dissertation, Radboud University Nijmegen, 2018: 216-7; 303; 306.

¹⁴⁴ Ibid., 253; 302; 304.

¹⁴⁵ Ibid., 306.

¹⁴⁶ Ibid., 103; 273.

religieuze articulatiemacht. Hierdoor bewerkstelligen zij de nabijheid van Allah op hun eigen manier, in hun eigen termen en onder hun eigen voorwaarden.¹⁴⁷

Samenvatting

Uit dit theoretisch en historisch kader komen een aantal zaken naar voren: het concept integratie fungeert als een selecterend en zelfs uitsluitend mechanisme doordat het impliceert dat er een entiteit bestaat waar men zich ofwel binnen ofwel buiten kan bevinden. Om toegang te krijgen tot deze entiteit, moet er voldaan worden aan een aantal eisen. Welke eisen dit zijn, hangt af van de visie op burgerschap: wat moet men doen en met wie moet men contact hebben om te kunnen gelden als volwaardig lid van de samenleving? De invulling van dit burgerschapsbegrip is door de jaren heen veranderd. Hiermee is ook het beleid, dat gestoeld is op dit burgerschapsbegrip, diverse keren gewijzigd. In de huidige actieve opvatting van burgerschap, wordt participatie vereist van nieuwkomers. Participatie is daarmee het doel van de inburgering en daarmee het ‘eindpunt’ van het integratieproces. Iemand is dus geïntegreerd, wanneer iemand ‘meedoet’ in de samenleving.

Tot op heden is het echter niet gelukt om een adequaat beleid te ontwikkelen dat nieuwkomers daadwerkelijk ondersteunt hun plek in de samenleving te vinden. Sterker nog, beleid is meermaals in strijd gebleken met het non-discriminatie beginsel (door de talloze categorieën uit de eerste en zeer complexe Wet Inburgering van Verdonk in het begin van de eenentwintigste eeuw) en de grondbeginselen van de democratische rechtstaat (het huidige beleid dat aan nieuwkomers buitensporige voorwaarden stelt om hun lidmaatschap te ‘verdienen’). Ook het wetsvoorstel voor de nieuwe Wet Inburgering die naar verwachting in 2021 in werking zal treden, wordt bekritiseerd vanwege de complexiteit in met name de uitvoering en de beperkte toegang die gezinsmigranten in tegenstelling tot vluchtelingen hebben tot trajectbegeleiding door gemeenten.

Daarbij geldt dat met name moslims hun plek in de samenleving moeten verdienen, omdat de eisen die worden gesteld aan burgers in een seculiere samenleving per definitie niet-religieus zijn. Sociaal-economische problematiek wordt hierbij in verband gebracht met cultuur en religie. In de discussie over de aanwezigheid van moslims in Nederland komen echter verschillende ideeën over religie en de rol van het geloof voor zowel individu als in de samenleving naar voren. Waar de één stelt dat moslims heel goed kunnen leven onder niet-islamitisch gezag zoals in een Westerse maatschappij — mits er sprake is van dat politiek liberale klimaat waardoor vrijheid, maar ook gelijk(waardigheid) en tolerantie gewaarborgd blijven (March, 2007) —, vormt religie volgens de ander een gevaar voor de seculiere democratie en een struikelblok voor integratie (Boudry, 2015). Vanuit islamitisch perspectief wordt religie veelal gezien als bron van kracht, rust en inspiratie en fungeert geloof als motor om te emanciperen en te integreren — ook in niet-islamitische samenlevingen (Van der Valk, 2016; Noor, 2018; Pektas-Weber, 2006). Er wordt dan ook gesteld dat religie tegelijkertijd een verbindende werking heeft in de maatschappij en als slijtzwam fungeert (Boutellier, 2018).

¹⁴⁷ Noor, “Creating a Female Islamic Space”, 20; 78; 308.

3. Methode

In dit hoofdstuk wordt de methode besproken die gehanteerd is voor het ontwerp en de uitvoering van het kwalitatieve onderzoek. Ook wordt beschreven hoe de data is verzameld en hoe de gegevens geïnterpreteerd kunnen worden.

3.1 Onderzoeksmethode

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van participerende observatie, ongestructureerde diepte-interviews aan de hand van een lijst met thema's en semi-gestructureerde interviews aan de hand van een vragenlijst. Voor het onderzoek zijn zowel spontane, informele conversaties als georganiseerde (groeps)gesprekken gevoerd. In deze gesprekken is met de onderzoeksgroep gepraat over hun achtergrond, dagelijkse activiteiten en levensdoelen. Daarbij is er gevraagd naar geloofsbeleving en persoonlijke ervaringen met inburgering en integratie en de rol van religie daarin. Ook is aangesloten bij activiteiten van de onderzoeksgroep. Soms was dit in privésfeer en/of afgesloten omgeving: bij iemand thuis of in een klaslokaal. Op andere momenten vond dit plaats in een openbare ruimte, zoals de ontmoetingsruimte van een buurthuis. Door de vrouwen meerdere keren in verschillende situaties te ontmoeten, is ruimte ontstaan voor een vertrouwensband en gepoogd een genuanceerd beeld op te stellen van de respondenten. Het onderzoek is in een tijdspanne van twee jaar uitgevoerd.

De bevindingen zijn ook met een aantal 'sleutelvrouwen' besproken. Deze vrouwen hebben een Marokkaanse achtergrond en zijn in het verleden naar Nederland gemigreerd. Ze werken bij verschillende maatschappelijke organisaties, vrijwillig of betaald, en bereiken en betrekken vrouwen uit (met name, maar niet uitsluitend) de Marokkaanse gemeenschap bij activiteiten. Ook fungeren zij vaak als tolk en vertrouwenspersoon en zijn zij de brug tussen vrouwen uit de gemeenschap en de organisatie. Deze vrouwen zijn dus ervaringsdeskundigen die zowel stevig in de Nederlandse maatschappij als in de Marokkaanse en islamitische gemeenschap staan. Ze hebben hierdoor een goed beeld van de mogelijkheden, behoeftes en uitdagingen in de levens van de onderzoeksgroep en daarmee een geschikte positie om de bevindingen te duiden.

Hiernaast is er contact geweest met een verschillende personen die werkzaam zijn in het sociale domein en het onderwijs en de doelgroep vanuit hun professie kennen. Zo is er gesproken met een ervaren coördinator bij een maatschappelijke organisatie, de directeur van een instelling die weerbaarheidstrainingen voor vrouwen organiseert, klantmanagers van Gemeente Amsterdam van onder andere de afdeling Werk, Participatie en Inkomen en met een aantal docenten die inburgerings- en taallessen geven aan zowel nieuw- als oudkomers. Deze gesprekken zijn niet verslagen en komen in dit onderzoek niet expliciet naar voren. Wel hebben de ervaringen van deze personen bijgedragen aan de beeldvorming van de onderzoeksgroep en het in kaart brengen van diens problemen en behoeftes.

3.2 Dataverzameling

In totaal zijn er voor dit onderzoek gesprekken met vijftig vrouwen geselecteerd. De gesprekken

hebben plaatsgevonden op diverse openbare locaties in Amsterdam-Zuid, Amsterdam Nieuw-West en Amsterdam-Oost en in verschillende stadsdelen bij vrouwen thuis. Er is daarbij aangesloten bij drie groepsactiviteiten: een wekelijkse Nederlandse taalles, een cursus Kennis van de Nederlandse Maatschappij en een groep vrouwen die vrijwilligerswerk doen bij een maatschappelijke organisatie. Ook is er intensief contact geweest met drie sleutelvrouwen. Door als Westerse, niet-moslima kennis van de islam en (een basisniveau van) het Arabisch te tonen, ontstond een gemoedelijke sfeer. Vanuit — in eerste instantie — grote verbazing, kwam enthousiasme voort om persoonlijke visies en uitleg over de religie te geven. Door daarbij over een langere termijn, meerdere malen contact te hebben, was ruimte om een vertrouwensband op te bouwen.

Zoals gebruikelijk in etnografisch onderzoek, zijn het onderzoeksprobleem en de werkwijze gaandeweg ontwikkeld. Gedurende het onderzoek zijn er dan ook de nodige aanpassingen gedaan, waardoor de gegevens op diverse manier zijn verzameld. Zo is er voorafgaand aan het onderzoek een themalijst met vragen opgesteld (zie bijlage 2). Deze thema's vormden het kader van het onderzoek en de vragen zijn opgesteld als handvatten voor in de gesprekken met de onderzoeksgroep. Vervolgens zijn de eerste groeps gesprekken gevoerd. Hierin stond kennismaking centraal en is na introductie van het onderzoeks onderwerp een ongestructureerd groeps gesprek gevoerd. Van hieruit zijn er één op één gesprekken ontstaan en afgesproken. Veel vrouwen uit de onderzoeksgroep gaven expliciet aan dat zij graag wilden vertellen over hun geloof. Niet iedereen voelde zich echter even zeker om een op een te praten. Door de taalbarrière waren sommige vrouwen bang om zich niet genuanceerd te kunnen uiten en mogelijk verkeerd begrepen te worden. Hierdoor kwam er niet in alle gevallen een vervolgesprek of werd er soms gebruik gemaakt van een tolk. In de groepen en sommige kleinere gezelschappen was er meestal wel een vrouw die de Nederlandse taal redelijk beheerste en kon vertalen. Met een enkeling is met behulp van Google Translate *online* verder gepraat via *Whatsapp* en *Facebook Messenger*.

Om iedereen de mogelijkheid te geven om na te denken en een antwoord te formuleren op de thema's van het onderzoek is er ook een vragenlijst opgesteld in het Arabisch en Frans (zie bijlage 3). Dit, als opvolging van de ongestructureerde diepte-interviews die eerder aan de hand van de themalijst waren uitgevoerd. Door participanten de ruimte te geven, kwamen bepaalde onderwerpen namelijk zeer uitvoerig en sommige zaken juist amper aan bod. Met name in groeps gesprekken stuurde de groepsdynamiek — gedreven door de karakters en ervaringen van de geïnterviewden — het gesprek een bepaalde kant op. Per groep en persoon betroffen dat andere thema's. Door semi-gestructureerde diepte-interviews met meer directieve vragen in te zetten, hadden de participanten meerdere manieren en momenten om hun verhaal en ideeën te delen en waar nodig te rectificeren. Hiermee werd gestreefd naar een zo volledig en valide mogelijke dataverzameling.

Echter, deze vragenlijst is uiteindelijk maar aan één groep vrouwen op papier gepresenteerd, waarna de vragenlijst is besproken. De spelfouten die de vrouwen daar signaleerden, vormden aanleiding voor grapjes en een spontane Arabische taalles. Deze interactie heeft bijgedragen aan het opbouwen van vertrouwen. Tegelijkertijd werd er weinig nieuwe informatie gegenereerd. Hoewel iedereen unieke ervaringen en opvattingen heeft, was er na gesprekken met vijftig vrouwen dus voldoende overlap in de bevindingen om te kunnen spreken van saturatie.

3.3 Interpretatie van de gegevens

Deze studie kan gezien worden als een indicatie hoe vanuit Marokkaanse vrouwen naar religie, integratie en participatie wordt gekeken en hoe zij de inburgering en het integratieproces in Nederland hebben ervaren. Door de aandacht te richten op de persoonlijke ervaring en beleving ontstaat ruimte voor een divers en genuanceerd beeld van de doelgroep. In het beschrijvende onderzoek wordt vooral onderzocht hoe bepaalde situaties worden ervaren door de onderzoeksgroep.

In eerste instantie zijn de opgenomen gesprekken uitgewerkt tot transcripten. Naast deze transcripten zijn er ook aantekeningen van interacties waarvan geen opnames zijn gemaakt. Van deze informatie is een groot overzicht gemaakt, waarbij factoren die van belang worden geacht voor het integratieproces, zijn onderscheiden. Dit betreft onder andere opleidingsniveau en werkervaring: sommige vrouwen zijn in Marokko nooit naar school geweest, zijn analfabeet en hebben alleen binnenshuis in het huishouden gewerkt. Andere vrouwen hebben gestudeerd en/of gewerkt in Marokko. Hiernaast zijn ook het bewustzijn van het eigen potentieel en ambitie van invloed op de mate van participatie. Ook is er aandacht voor de mate waarin iemand wordt gesteund en gestimuleerd door de omgeving. Daarbij is aandacht voor het verschil tussen religie en cultuur (traditie). Deze factoren zijn niet voorafgaand aan het onderzoek vastgesteld, maar gaandeweg ontwikkeld.

De bevindingen zijn vervolgens in categorieën onderverdeeld die de kaders vormen van het verschillende integratie- en inburgeringsbeleid dat de afgelopen decennia van kracht is geweest. Dit heeft geleid tot de volgende vijf categorieën: (1) 1980-1994: het minderhedenbeleid waarin multicultureel burgerschap en emancipatie centraal staan; (2) 1994-2000: het integratiebeleid met actief burgerschap, inburgering en participatie als uitgangspunten; (3) 2000-2007: het complexe inburgeringsbeleid met gedeeld burgerschap en assimilatie als streven; (4) 2007-2013: de vereenvoudigde versie van het inburgeringsbeleid van waar het draait om actief burgerschap en gedeelde belangen; en (5) 2013-heden: het geprivatiseerde model waarin het inburgeringsonderwijs aan de vrije markt wordt overgelaten. In het hoofdstuk 4. *Onderzoek* worden de bevindingen per categorie gepresenteerd.

Door de ervaringen van de vrouwen in het kader van hun tijd te plaatsen, wordt duidelijker wat het effect is geweest van bepaald beleid op het persoonlijk leven van de inburgeraar. Ook wordt hiermee een inclusieve manier van categorisatie gewaarborgd, wat betekent dat er oog is voor de context waarin is gesproken en gehandeld (*social context of speech and act*). Daarnaast laten deze categorieën zien hoe lang iemand al in Nederland is en welke ontwikkelingen zij heeft meegemaakt. Dit heeft invloed op de mate waarin zij kan reflecteren op haar leven en de invloed van deze ontwikkelingen.

Hiernaast is er aan de hand van de *Grounded Theory* in transcripten en aantekeningen gezocht naar overlap tussen de onderwerpen die door de onderzoeksgroep zijn aangekaart. Door termen en door de onderzoeksgroep voorgestelde verbanden te selecteren en bundelen is er een beeld geconstrueerd van onderwerpen die volgens de onderzoeksgroep van belang zijn. De volgende zaken zijn daarbij onderscheiden en vormen de structuur in *hoofdstuk 5. Analyse*. Ten eerste, het belang van religie in het persoonlijke leven van de vrouwen. Dit betreft de rol en functie van de islam in het dagelijks leven

van de moslima (religie als leidraad en krachtbron); de positie en rol van de vrouw in de islam (waaronder gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen en de verdeling van taken in het gezin); en het verschil tussen culturele tradities en het geloof, op basis waarvan mogelijkheden voor emancipatie worden aangekaart. Ten tweede, participatie en inburgering in Nederland. Hierbij staat de disbalans tussen behoeftes en mogelijkheden om te participeren centraal. Ook komen onzekerheden over mogelijkheden om werkelijk te integreren en gelijkwaardigheid (want: uitsluiting, reductie van identiteiten tot enkel religieuze identiteit en discriminatie) aan bod. Tot slot, religie in migratiecontext. Dit omvat de discussie over de islam in Nederland (onder meer het verschil tussen normen en waarden in Westerse samenlevingen en in de islam) en de mogelijkheden en/of belemmeringen die moslims hebben om te participeren en integreren.

Zowel het verschillende beleid en de invloed daarvan op de onderzoeksgroep als bovenstaande thema's zijn uitvoerig besproken in interviews met de sleutelvrouwen. Om verdere betekenis te kunnen geven aan de gegevens en bepaalde patronen te kunnen identificeren, zijn de gegevens in de analyse ook vergeleken met de literatuur uit het theoretisch kader. In het volgende hoofdstuk worden de bevindingen per categorie gepresenteerd, waarna in hoofdstuk vijf de analyse volgt aan de hand van de thema's.

4. Onderzoek

Voor dit kwalitatieve onderzoek is met ruim vijftig vrouwen gepraat over hun integratieproces, inburgeringstraject, mogelijkheden en behoeftes om te participeren en de betekenis van religie in hun leven en deze processen. De volgende vragen staan centraal:

- *Hoe wordt het inburgeringstraject ervaren?*
- *Welke elementen maken participatie mogelijk en stimuleren succesvol integreren?*
- *Zijn er belemmeringen om te integreren en te participeren?*
- *In hoeverre hangen deze mogelijkheden en belemmeringen samen met de islam?*
- *Welke rol en functie vervult religie in het persoonlijke leven? En binnen een migratiecontext?*

Zoals in de methodesectie is beschreven, worden de ervaringen van vrouwen gecategoriseerd op basis van de datum van migratie naar Nederland. Hiermee worden de verhalen niet alleen in een bepaald tijdvak geplaatst, maar ook in een kader van eerder beschreven sentimenten in de samenlevingen en politiek, visies op burgerschap en bepaalde wetten en beleid. Van de vijftig vrouwen vallen er zeven in eerste categorie (1980-1994). Voor de tweede categorie (1994-1998) zijn dit vijf vrouwen. Het aantal vrouwen in de derde categorie (1998-2007) bedraagt negen. In de vierde categorie (2007-2013)

zijn vijf vrouwen ingedeeld. De laatste, vijfde categorie (2013-heden) betreft vierentwintig vrouwen.

In de volgende paragraaf wordt in eerste instantie de onderzoeksgroep in beeld gebracht door de achtergronden en ervaringen van de vrouwen per categorie te presenteren. Er worden steeds een of meerdere situaties uitgelicht. In de laatste categorie betreft dit onder andere een groepsgesprek met een tiental jonge vrouwen die momenteel bezig zijn met hun inburgering. Het hoofdstuk wordt afgesloten met kwalitatieve uitwerkingen van de gesprekken met de sleutelvrouwen.

4.1 Bevindingen per periode

4.1.1 Multicultureel burgerschap en emancipatie (1980-1994)

Zeven participanten van het onderzoek zijn rond de jaren negentig naar Nederland gekomen. Ze zijn tussen de 46 en 62 jaar — gemiddeld 55 jaar — en hebben 3 of 4 kinderen. De kinderen gaan naar de basis- en middelbare school en een aantal naar het HBO. Één vrouw is kinderloos. Geen van de vrouwen is naar school geweest in Marokko, allen zijn analfabeet en Berbers. Bij aankomst in Nederland zijn zij als huisvrouw en/of schoonmaker gaan werken. De spreekvaardigheid van de vrouwen varieert: van A1 tot B2. Vijf van zes vrouwen spreken redelijk goed Nederlands: circa niveau B1. Echter, doordat zij niet goed kunnen lezen en schrijven, zijn zij niet (voldoende) in staat om zelf hun administratie bij te houden. Twee van de zes vrouwen krijgen hier dan ook hulp bij van een maatschappelijk werker. Deze vrouwen krijgen ook hulp van een fysiotherapeut en psycholoog en psychiater in verband met een verleden met huiselijk geweld. Zij zitten in de Ziektewet/bijstand in verband met slijtage en psychische klachten. Een andere vrouw werd de eerste tien jaar in Nederland gedwongen om te werken in het huishouden van de schoonfamilie.

Een van deze vrouwen is in 2012 alsnog ingeburgerd onder de Wi2007. Zij geeft aan dat zij het maken van een portfolio als nuttig heeft ervaren. Door in de praktijk te oefenen, heeft ze de kennis en het vertrouwen gekregen om zelfstandig haar weg te kunnen vinden naar instituten en hulpverleners zoals de politie en de huisarts. Een andere vrouw geeft aan dat zij door betrokken te zijn bij de sportactiviteiten van haar kinderen haar zelfstandig- en zelfredzaamheid heeft vergroot. Op de sportclub heeft ze veel mensen leren kennen en voor wedstrijden is zij door heel Nederland gereisd.

Wat betreft religie en integratie en participatie, geven de vrouwen aan dat zij zich vanaf de eeuwwisseling minder veilig voelen op straat. Ze hebben het idee dat de sfeer en houding ten opzichte van moslims sinds 9/11 is omgeslagen. Zo worden ze vaker nageroepen en soms wordt er zelfs naar ze gespuugd. Waar in hun beleving vroeger niet zoveel aandacht werd gegeven aan hun aanwezigheid, voelen ze zich nu meer bekeken en zijn ze daardoor meer alert.

De persoonlijke beleving van het geloof wordt door de vrouwen enkel positief en versterkend ervaren. Zo vertelt de mevrouw die jarenlang door haar schoonmoeder tot het uiterste werd getest en getergd, dat religie haar *sabr* gaf: geduld, rust en houvast om door te zetten. Hoewel zij niemand kende in Nederland en heel veel heimwee had naar haar eigen familie en huis, wist ze dat ze dit uit moest zitten en dat het beter zou worden. Na tien jaar was het zo ver: zij en haar man kregen hun

eigen huis. Hier woont ze nu nog steeds, ondertussen met drie kinderen. Ze ziet haar schoonfamilie regelmatig en de band tussen haar en haar schoonmoeder is inmiddels verbeterd. Vanuit haar religie zegt ze de rust en inspiratie gevonden te hebben om haar schoonmoeder te vergeven en ze ziet het als haar plicht om onvoorwaardelijk voor haar familie te zorgen. Er wordt gehuild wanneer ze dit verhaal verteld. Iemand legt uit dat ze elkaar al kenden toen dit speelde en dat ze er door het verhaal weer aan herinnerd wordt hoe moeilijk die tijd was. Twee andere vrouwen herkennen het verhaal van hun naasten en kennissen en weten vanuit die ervaring hoe zwaar het is om met een dergelijke opgave te moeten leven.

4.1.2 Actief burgerschap, inburgering en participatie (1994-1998)

Vijf vrouwen die meedoen aan het onderzoek zijn tussen 1994-1998 naar Nederland gekomen, waarvan één in 1995 en vier in 1998. Deze vier kwamen dus net voor de overgang naar de eerste officiële Wet Inburgering. Zij hebben in tegenstelling tot de vrouwen uit de voorgaande categorie en de mevrouw die in 1995 naar Nederland kwam, wel officiële taallessen gevolgd in het kader van inburgering. De meesten hebben niveau 2 bij het ROC afgerond, ondanks dat zij allemaal niet of alleen een paar jaar naar school zijn geweest en analfabeet waren. Het taalniveau qua spreekvaardigheid van deze vrouwen is redelijk goed: circa A2-B1. Echter, alle vrouwen geven aan dat het moeite kost om hun Nederlandse taalniveau op peil te houden. In de loop der tijd zijn zij veel vergeten, doordat ze de Nederlandse taal amper gebruiken. Er zijn namelijk bijna geen Nederlandse contacten. Daarbij gaat lezen en schrijven moeizaam, waardoor het bijhouden van administratie lastig is. Dit beperkt de zelfredzaam- en zelfstandigheid.

Een van de vier vrouwen die taallessen volgden bij het ROC moest haar traject meerdere keren afbreken wegens vier achtereenvolgende zwangerschappen. Nu de kinderen groter zijn, wil zij een officiële cursus doen, zodat zij een opleiding kan volgen waardoor ze bij een kinderopvang kan gaan werken. De mevrouw die in 1995 naar Nederland is gekomen, is ook door de opvoeding van haar vijf kinderen niet toegekomen aan het leren van de taal. Ze spreekt een heel klein beetje Nederlands, maar nu de kinderen groter zijn, is zij actief buitenshuis: ze volgt taallessen, doet mee met een (Nederlandse) praat-wandelclub en gaat wekelijks naar een koffieochtend. Twee andere vrouwen uit deze groep hebben momenteel nog beperkte mogelijkheden om activiteiten te ondernemen buitenshuis in verband met mantelzorg voor familieleden.

Daarnaast zitten ook in deze groep twee vrouwen die te maken hebben gehad met huiselijk geweld. Beide vrouwen hebben als schoonmaker gewerkt en zijn Berbers. Een van de vrouwen moest direct beginnen met werken na haar aankomst in Nederland. Ze werd iedere dag naar haar werk gebracht en gehaald door haar man en mocht het huis verder niet uit. Het geld dat zij verdiende, moest ze meteen inleveren bij haar man. Na een moeizame scheiding, belandde ze in een depressie. Ook de andere vrouw kreeg psychische klachten. Beide vrouwen zijn hertrouwd en werken hard aan hun herstel, maar hebben weinig vertrouwen dat het beter wordt. Een van de vrouwen geeft in tranen aan: "Ik ben kapot". Ze heeft zoveel, door artsen onverklaarbare, fysieke klachten dat ze zich niet zelfstandig

buitenshuis kan bewegen. De andere vrouw heeft een kindje gekregen dat veel zorg nodig heeft, waardoor de activiteiten en het vrijwilligerswerk dat zij met hulp van haar maatschappelijk begeleider had gevonden, weer gestopt zijn.

4.1.3 Wi2006: gedeeld burgerschap en assimilatie (1998-2007)

De vrouwen die tussen 1998 en 2007 naar Nederland zijn gekomen, zijn tussen de 38 en 54 jaar (een gemiddelde leeftijd van 43 jaar). Van de negen vrouwen in deze categorie zijn er vijf nooit naar school geweest en analfabeet, een is alleen naar de basisschool geweest en drie hebben middelbaar en/of hoger onderwijs gevolgd. Alle vrouwen die nooit onderwijs hebben genoten in Marokko, hebben in Nederland als schoonmaker of kamermeisje gewerkt. Vier van de vijf vrouwen zitten momenteel in de Ziektewet/bijstand in verband met slijtage en/of psychische problemen. Ook hier hebben twee vrouwen te maken gehad met huiselijk geweld. Het taalniveau van de vrouwen uit deze groep is - met uitzondering van twee vrouwen die als sleutelvrouw fungeren en het Nederlands in alle vaardigheden zeer goed beheersen - laag tot redelijk: circa A1 tot A2.

In deze groep zitten twee sleutelvrouwen. Zij zijn vergeleken met de andere vrouwen uit deze groep redelijk jong: eind dertig. Daarbij hebben zij allebei gestudeerd in Marokko. Beiden hebben in Nederland hard gestudeerd om de taal te leren. Ze hebben kinderen gekregen en zijn in de sociaal-maatschappelijke sector gaan werken en stage gaan lopen. Beide vrouwen werk(t)en parttime en hun werkzaamheden zijn deels in het Nederlands. Ze vormen een belangrijke schakel tussen de Marokkaanse gemeenschap, Nederlandse instellingen en de Gemeente, maar door diverse beleidswijzigingen en bezuinigingen ten gevolge daarvan, zijn veel projecten voor een bepaalde termijn en is hun werk steeds tijdelijk. Een van de vrouwen is nu al een aantal jaar op zoek naar werk, maar het wil niet lukken om een nieuwe baan te vinden. Het ontbreekt haar met name aan een netwerk. Ook is ze onzeker over haar Nederlands, met name schrijfvaardigheid, en is ze erg bescheiden over haar eigen potentieel. Door vrijwilligerswerk te doen, hoopt ze haar netwerk uit te breiden, haar taalniveau en professionele vaardigheden te ontwikkelen en op die manier haar kans op een baan te vergroten.

Ook voor zeven andere vrouwen uit deze groep leidt het gebrek aan een Nederlands netwerk, en in sommige gevallen sociaal isolement in het algemeen, tot afname van de taalvaardigheid, activiteit en daarmee zelfstandigheid en weerbaarheid. De meeste vrouwen willen echter wel graag de taal leren en contacten opdoen, maar weten niet goed waar en met wie. Activiteiten op laagdrempelige locaties zoals basisscholen en maatschappelijke organisaties die via via worden aangeraden, zijn het beste te vinden en worden het meest bezocht. De lange wachttijd en de korte termijn van de projecten worden echter als negatief ervaren.

Daarbij wordt in deze groep gesteld dat er heden ten dage meer spanning omtrent de aanwezigheid en het functioneren van moslims in de Nederlandse samenleving lijkt te zijn, vergeleken met vroeger. Een van de sleutelvrouwen stelt dat haar kinderen veel meer bezig zijn met thema's als (religieuze) identiteit, dan zij ooit is geweest. Ze stelt dat er van 'echte' gelijkwaardigheid in Nederland geen sprake is. Minderheden en moslims in het bijzonder moeten extra hun best doen om ergens

binnen te komen. Tegelijkertijd stelt zij dat het een plicht van moslims is om zich bewust en actief te verzetten tegen prediking van haat en extreem, gewelddadig handelen uit naam van de islam. Zij ziet religie als belangrijkste bron van kracht, rust en vrede. In haar optiek zet ‘de juiste islam’ alleen aan tot liefde en verbinding.

4.1.4 Wi2007: actief burgerschap en gedeelde belangen (2007-2013)

Van de respondenten in dit onderzoek zijn er vier in de periode 2007-2013 naar Nederland gemigreerd. De vrouwen zijn tussen de 28 en 38 jaar, met een gemiddelde leeftijd van 30 jaar. Van de vier vrouwen hebben er twee de middelbare school afgerond en twee hebben gestudeerd. Het taalniveau van drie vrouwen is goed: van B1 tot C1. Een vrouw spreekt minder goed Nederlands, circa A1-2. Zij heeft sinds haar komst in Nederland vier kinderen gekregen en is dus met name druk geweest met de opvoeding van haar kinderen. Daarbij stimuleerde haar man haar niet om te leren, werken of buitenshuis actief te zijn. Op aandringen van een familielid, mocht zij toch een activiteit buitenshuis beginnen. Dit leidde tot vrijwilligerswerk bij een maatschappelijke organisatie. Er zijn een aantal jaren overheen gegaan, maar volgens haar omgeving is haar huidige stemming en houding vergeleken met vroeger een wereld van verschil. Binnen haar werkzaamheden heeft zij uit haar schulp kunnen kruipen en is zij zich bewust geworden van haar passie en potentieel. Haar man moedigde haar in eerste instantie niet aan, maar doordat zij zich stap voor stap heeft ontwikkeld, is hij natuurlijkerwijs met haar meegegroeid en ervan overtuigd geraakt dat zij zowel actief buitenshuis kan zijn, als haar rol van moeder en vrouw kan vervullen.

Van de andere drie vrouwen, geven twee vrouwen aan druk te zijn met de zorg voor hun kleine kinderen. Door hun kinderen komen zij wel in contact met andere mensen, zoals ouders en docenten op school. Beide vrouwen zijn daarbij ook erg actief op school: ze gaan mee met schoolreisjes en helpen bij evenementen zoals meesters- en juffendag, Sinterklaas en Kerst. Eén van deze vrouwen wil graag iets voor zichzelf beginnen in de ICT — in deze branche werkte zij ook in Marokko — maar op het moment is zij zwanger en stelt zij dit plan om die reden nog even uit. De mevrouw die wel werkt, is tegelijkertijd ook een sleutelvrouw. Ze studeerde en werkte in Marokko, maar trouwde met een Marokkaanse Nederlander en verhuisde naar Nederland. Ze is intussen moeder van drie kinderen en werkzaam bij een maatschappelijke organisatie. Haar man stimuleerde haar meteen bij aankomst om zelfstandig op pad te gaan. Ze verdelen de huishoudelijke taken en zorg voor de kinderen onderling, zodat ze allebei kunnen werken.

Wat betreft het inburgeringstraject, geven de vrouwen uit deze categorie aan dat zij het opstellen van een portfolio nuttig vonden. De kwaliteit van taallessen vonden zij echter te laag en vrijblijvend. Daarbij geven zij aan dat het beperkte contact met Nederlanders ertoe leidt dat veel van wat wordt geleerd, weer wegzakt. Daarbij neemt ook het zelfvertrouwen af. De taaltoets die zij moesten maken in het thuisland hebben zij als positief ervaren. Hierdoor beschikten zij namelijk al over een basis bij aankomst in Nederland. Dit gaf hen houvast. De sleutelvrouw pleit voor een intensiever inburgeringsprogramma. Ze stelt dat het taalniveau van A2 minimaal naar B1 moet worden verhoogd

voor degenen die willen werken. Ook stelt zij dat er verplicht een stage moet worden gelopen na de inburgeringsexamens zodat de taal ook echt gebruikt wordt. Hierdoor beklijft alle opgedane kennis beter en wordt het zelfvertrouwen verstrekt en het netwerk vergroot. Nieuwkomers zullen op die manier beter in staat zijn om ook daadwerkelijk actief deel te nemen aan de maatschappij en een nieuw bestaan op te bouwen.

Religie is daarbij in haar optiek persoonlijk. Voor haar is het geloof een bron van kracht, rust en geduld. Ze stelt dan ook dat onderdrukking van vrouwen niet door de islam komt, maar te maken heeft met de persoonlijke omstandigheden en het karakter van degene die onderdrukt. Factoren zoals opvoeding en opleiding zijn in haar optiek dan ook veel belangrijker. Daarbij stelt ze dat vrouwen de taal en de weg zo goed mogelijk moeten leren kennen om hun weerbaarheid te vergroten: “Kennis is macht. Als alle vrouwen zich kunnen uitdrukken, zul je het zien: de vrouwen zijn sterker dan de mannen.”

4.1.5 Wi2013: actief burgerschap en eigen verantwoordelijkheid (2013-heden)

De grootste groep respondenten in dit onderzoek is in of na 2013 naar Nederland gekomen. De vrouwen zijn tussen de 25 en 45 jaar, met een gemiddelde leeftijd van 31,5 jaar. Van de vierentwintig vrouwen zijn er negen hoogopgeleid, acht hebben de middelbare school voltooid, vier hebben basisonderwijs gevolgd en drie zijn niet naar school geweest en analfabeet. De meeste vrouwen hebben 0, 1 of 2 kinderen. Twintig vrouwen burgeren zelfstandig in met hulp van informele organisaties, drie volgen een particuliere cursus en één vrouw heeft ontheffing van de inburgering. Twee vrouwen zitten in de bijstand. Één van hen is mantelzorger voor haar man, de ander is recent gescheiden na een gewelddadige relatie. Deze vrouwen hebben respectievelijk geen onderwijs en basisonderwijs genoten en zijn allebei Berbers. Zij zijn vergeleken met de andere vrouwen in deze categorie wat ouder: eind dertig en begin veertig.

Van de negen hoogopgeleide vrouwen, hebben er vier werkervaring in Marokko opgedaan. Zij waren ambtenaren en docent. Deze vrouwen geven allemaal nadrukkelijk aan weer te willen werken in Nederland. De overige vijf hoogopgeleide vrouwen geven ook aan te willen werken, nadat zij hun inburgering hebben afgerond. Van deze vijf hebben drie hun universitaire studies afgebroken om te trouwen en naar Nederland te komen. Twee vrouwen zijn recent bevallen en hebben in verband met de zorg voor hun baby's hun activiteiten tijdelijk stopgezet. Ook de middelbaar- en laagopgeleide vrouwen zijn gemotiveerd om de taal te leren en hun leven hier op te bouwen.

Tegelijkertijd geldt voor alle vrouwen dat ze hun eigen familie in Marokko missen en dat zij zeker in het begin last van heimwee hebben gehad. Religie is in die periode voor de vrouwen een bron van kracht geweest. Het geeft steun en helpt hen om geduldig te zijn en vertrouwen te hebben dat zij zullen wennen in Nederland. Ze stellen dat de islam hen niet verbiedt om te werken. Sterker nog, het geloof staat in hun optiek voor liefde en verbinding. Goed voor de omgeving zorgen, is dan ook een plicht. Deelnemen aan de maatschappij in de vorm van activiteiten en/of werk hoort daarbij. Bijna alle vrouwen zeggen ‘iets in de zorg’ te ambiëren, zoals werk bij een kinderopvang of in een bejaardentehuis. Daarbij noemen degenen die kinderen hebben expliciet dat zij graag de taal goed willen spreken

en de weg in Nederland leren kennen om onder andere met de dokter, tandarts, juf of meester op school, klasgenootjes van hun kinderen en andere ouders te kunnen praten en te begrijpen wat er wordt gezegd als zij met hun kinderen buiten zijn. Een van de vrouwen die nog geen kinderen heeft, zegt te willen wachten met het krijgen van kinderen tot zij haar inburgering heeft afgerond.

In sommige gevallen is de man en/of schoonfamilie behulpzaam en wordt de vrouw aangemoedigd om te leren en zelfstandig op pad te gaan. In vijf gevallen werd dit expliciet door de vrouw genoemd. Dit betreft zowel hoog- als laagopgeleide vrouwen en zowel Berbers als Arabieren. Echter, in een aantal gevallen is de man vooral aan het werk en zit de vrouw alleen thuis. Zij kan dan soms wel terugvallen op een schoonzus of iemand anders uit de schoonfamilie. Er is meestal niet veel geld, particuliere cursussen of leningen afsluiten voor een inburgeringstraject bij een formele taalschool zit er dan ook niet in. Bij twee van de vierentwintig vrouwen zegt de man expliciet dat de taak van zijn vrouw vooral ligt in het huishouden en de zorg voor (toekomstige) kinderen.

4.2 Inzichten sleutelvrouwen

4.2.1 Inzichten sleutelvrouw 1: integratie als wederzijds proces

In deze paragraaf wordt besproken dat integratie een wederzijds proces is. Ook wordt er gesteld dat tussen 1998 en 2010 het beste inburgeringsbeleid van kracht was. In deze periode was er namelijk sprake van een balans tussen verplichting van nieuwkomers om deel te nemen aan inburgeringstrajecten enerzijds en facilitering van deze trajecten door gemeenten anderzijds. Daarbij wordt er beschreven dat mannen en vrouwen volgen de islam gelijk zijn en moslims niet door hun geloof worden belemmert om te participeren in een Westerse maatschappij.

Op de vraag ‘wat is integratie?’ stelt de sleutelvrouw dat integratie haar optiek een wederzijds proces is: “De nieuwkomer moet zich inspannen om onderdeel te worden van een nieuwe omgeving door kennis op te doen over de regels die er gelden en de taal te leren, maar je hebt ook een open samenleving nodig die deze nieuwe burgers ontvangt. Hiervoor is het van belang om verbinding met en begrip voor elkaar te hebben. Dit kan alleen tot stand komen als mensen elkaar ontmoeten en leren kennen. Dan zullen ze namelijk zien dat er naast verschillen ook overeenkomsten zijn en dat ze kunnen samenleven. Dat de ander niet alleen 'de Marokkaan' of 'de Nederlander' is, of ‘de moslim’ of ‘de *yup*’ of wat dan ook.”

Over de inburgering stelt ze dat de beste periode tussen 1998 en 2010 was: “De mensen kregen eerst vijf weken in de eigen taalkennis over de Nederlandse maatschappij. Ook werden er persoonlijke intakegesprekken gevoerd en op basis daarvan werd een traject opgesteld. Er volgde twee jaar taallessen, minimaal drie dagen, maximaal vijf dagen per week. Alles werd dus georganiseerd en ook financieel geregeld. De verplichting was daarbij heel goed. Zonder verplichting gebeurt er namelijk niets: met een jong gezin zijn er altijd andere prioriteiten en sommige vrouwen hebben mannen die alleen maar willen dat zij thuis voor het huis, de kinderen en hem zorgen. Dit beleid beschermt deze

vrouwen dan ook: als ze verplicht naar school moeten en activiteiten moeten ondernemen, kan dat de zelfstandigheid en weerbaarheid van vrouwen vergroten. Nu is het anders. De inburgering is wel verplicht, maar doordat mensen hun traject zelf moeten inrichten, is er ook meer ruimte ontstaan om niet gestructureerd deel te nemen aan activiteiten buitenshuis. Doordat de inburgering ook zelfstandig kan worden gedaan, ontstaat er bijvoorbeeld ruimte voor mannen om te bepalen dat hun vrouw niet naar een officiële school gaat. Hierdoor wordt haar potentieel niet optimaal benut, terwijl alle vrouwen wel in staat zijn om iets te doen. Als iemand niet kan lezen of schrijven, zijn thuisblijven of schoonmaakwerk niet haar enige opties. Ze kan bijvoorbeeld wel met haar handen werken., bijvoorbeeld kleding maken, koken of tapijten knopen. Veel vrouwen zijn daar heel goed in. Maar waar kan je dit soort werk doen? En hoe kom je daaraan? Veel vrouwen hebben een beperkt netwerk, dus zij weten niet goed waar en hoe zij aan werk kunnen komen.”

Uit eigen ervaring vertelt ze dat begeleiding vanuit het UWV niet toereikend is. Nadat haar eerdere baan opgeheven werd vanwege een stop van subsidie door bezuinigingen, zocht ze hard naar nieuw werk. Ze hoopte dat het UWV haar zou helpen, maar de praktijk was dat ze geen vaste contactpersoon had, er veel tijd tussen de afspraken in zat en er geen concrete hulp werd geboden. Ze vraagt zich af waarom het UWV niet in samenwerking met bedrijven een eigen vacaturebank heeft waar alleen hun cliënten op kunnen solliciteren. Nu moest ze de strijd aangaan met nog honderden sollicitanten die veelal over een sterker netwerk en profiel beschikten, waardoor zij steeds het onderspit moest delven, ondanks haar motivatie om te werken. Ook de poging om een eigen onderneming op te zetten, strandde door ontoereikende begeleiding. Zo kon ze via de Gemeente een lening afsluiten om een eigen bedrijf te starten, maar ze moest deze lening in zo'n korte tijd terugbetalen dat ze dagen van ruim twaalf uur moest werken om dat te kunnen bolwerken. Daarbij werden afspraken die zij voorafgaand had gemaakt over haar activiteiten en de ruimte die ze daarvoor kon gebruiken, op het laatste moment veranderd of in heroverweging genomen. Hierdoor kon ze haar onderneming niet vormgeven zoals zij voor ogen had, was de tijdsinvestering buitenproportioneel en leverde dit alles uiteindelijk meer stress en ellende op dan dat het haar ondersteunde om echt iets op te bouwen. Ze stelt dat dit een gemiste kans is, met name voor vrouwen die een gezin hebben, maar ook graag willen werken. Het is volgens haar geen probleem om jonge kinderen naar de opvang te brengen, want de mensen op een opvang zijn hiervoor opgeleid dus je kan erop vertrouwen dat je kinderen in goede handen zijn, maar: kinderopvang is duur. Als zij fulltime willen werken, zijn zij veel van dit geld kwijt om oppas te bekostigen. Onderaan de streep komt er dus even veel of zelfs minder geld binnen dan wanneer zij niet werken. Zeker wanneer de steun van de man en/of als de financiële situatie in een gezin niet ideaal is, ontbreekt vaak het inzicht dat de inspanning in de toekomst (misschien) de investering waard is. Veel vrouwen haken dus vroegtijdig af bij dergelijke projecten of beginnen er helemaal niet aan, terwijl zij wel degelijk gemotiveerd zijn om iets te doen.

Wat betreft de verhouding tussen mannen en vrouwen, legt ze uit dat de islam niet voorschrijft dat het de primaire taak van de vrouw is om voor de kinderen te zorgen. “Mannen en vrouwen zijn volgens de islam helemaal gelijk. Het is een overblijfsel van cultuur dat mensen denken dat vrouwen

voor de kinderen moeten zorgen. Je groeit op met een traditionele rolverdeling, waardoor je denkt dat het zo hoort. Ook eventuele misstanden en onderdrukking van vrouwen kan niet in verband gebracht worden met de islam. Ook hier gaat het om cultuur, vaak in combinatie met opvoeding, opleiding en karakter. Het is bijvoorbeeld opvallend dat de meerderheid van de vrouwen die te maken hebben met misbruik en geweld Berbers zijn, vaak specifiek uit Noord-Marokko. Er zijn namelijk drie ‘soorten’ Berbers in Marokko: in Noord-, Midden- en Zuid-Marokko. Met name de Berbers uit het Rifgebergte, Noord-Marokko, vormt een geïsoleerde groep waarin traditionele rolverdelingen overwegend het sterkst in stand gebleven zijn. Tegelijkertijd zie je een groot verschil met vroeger. Ook in Marokko gaan de meeste kinderen, inclusief meisjes, tegenwoordig naar school. Er is dus minder isolement en daarmee meer mogelijkheden om bepaalde culturele, traditionele patronen te doorbreken.”

Wat de discussie betreft over de mogelijkheden (of het ontbreken ervan) voor moslims om te leven in een Westerse, niet-islamitische samenleving, stelt ze dat zij absoluut geen problemen ziet voor moslims: ‘Je leeft hier toch? Dan moet je de regels en wetten van deze maatschappij leren en naleven. Daarbij kan je hier vrijuit je religie belijden: je mag bidden, je mag vasten, je kan voldoen aan je plicht om armenbelasting te betalen en goed te doen, je kan reizen naar Mekka... In een niet-islamitische maatschappij waarin een vrijheid van godsdienst en geweten bestaat, kan je als moslim dus prima leven. Ze legt uit dat haar visie hierop mogelijk ook komt doordat zij als Marokkaanse de *Maliki madhab* (een van de vier soennitische leerscholen) aanhangt. Deze is in vergelijking met bijvoorbeeld het Hanbalisme (officiële leerschool van Saoedi-Arabië) minder streng. Het is volgens haar niet goed als mensen erg streng in de leer zijn, vooral niet als het beginners zijn. Ze vertelt dat ze een keer aanschoof bij een groep bekeerlingen in Nederland. Zij en een andere geboren moslima vielen nogal uit de toon met hun t-shirt, broek en hoofddoek tussen de volledig gesluierde bekeerlingen. Ze stelt dat wanneer mensen iets nieuws meteen extreem doen, de kans groot is dat het na een paar maanden te veel blijkt om vol te houden en dat er dus wordt afgehaakt. Daarbij stelt ze dat het niet verplicht is om je helemaal te bedekken: “Als je op bedevaart naar Mekka gaat en de rondes om de *Ka’aba* loopt, moeten jouw handen en gezicht zichtbaar zijn. Van God hoef je je niet helemaal te bedekken. Ook dat is een stukje cultuur: in bepaalde gebieden is het gebruikelijk, bijvoorbeeld in de Emiraten, maar in Marokko zie je dit heel weinig.”

Wat opvoeding betreft, geeft ze aan dat het belangrijk is om kinderen en jongeren een veilige omgeving te bieden zodat er ruimte is om hen te begeleiden. Ze vertelt dat er veel stellen zijn die vier of vijf kinderen krijgen en weinig weten over de ontwikkeling van kinderen, hen slecht opvoeden en weinig perspectief bieden. In Nieuw-West zijn dan ook veel hangjongeren die overlast in de wijken veroorzaken. Volgens haar zou de moskee een rol kunnen spelen om hen perspectief te bieden en te inspireren iets van hun leven te maken. Hierbij stelt ze meteen dat men niet te streng moet zijn, maar dat de jongeren uitgenodigd moeten worden. Door veiligheid te bieden en vertrouwen te creëren, kan er ruimte ontstaan om hen te leren wat wel en wat niet te doen in het leven. Toen haar eigen kinderen klein waren, vroeg ze vaak advies van een bevriende opvoedkundige. Nu probeert zij altijd wanneer haar kinderen vragen hebben over religie, samen te gaan zitten en te bespreken wat zij hebben geho-

ord of gelezen en wat zij denken. “Ik probeer ze dan uit te leggen hoe het zit. Mijn zoon kwam bijvoorbeeld met de vraag of het *haram* (verboden) was om muziek te luisteren en korte broeken te dragen. Ik legde hem uit dat hij wel degelijk muziek mag luisteren, maar dat alleen muziek met nare teksten en scheldwoorden wordt afgekeurd. Wat betreft de korte broek, is het alleen tijdens het bidden verplicht om je knieën te bedekken, maar in de zomer of op het strand mag je prima een (zwem)broek aan die korter is.” Haar boodschap voor haar kinderen is dan ook: “Ga genieten, lekker eten en leuke dingen doen met vrienden. Je moet een goed mens zijn, respect hebben voor anderen en behulpzaam zijn, maar je mag gewoon je leven leven.” Ze vertelt daarbij dat haar kinderen ook vaak met net opgevoede, niet-islamitische kinderen omgaan. Ze zegt lachend dat dat eigenlijk precies is hoe moslims zich volgens de islam horen te gedragen.

4.2.2 Inzichten sleutelvrouw 2: meer maatwerk en praktijk in inburgering

In een één op één gesprek met een sleutelvrouw komt de behoefte aan een uitgebreider inburgeringstraject naar voren, waarin met name meer in de praktijk geoefend moet worden. Ze stelt: “door te snel weer losgelaten te worden na de examens, is de kans op terugval groot. En als je jaren thuis bent gebleven om voor de kinderen te zorgen en verder geen netwerk hebt opgebouwd, is het heel lastig om weer te beginnen.” De betreffende mevrouw stelt voor dat er aan de inburgeringslessen en -examens een verplichte stage zou moeten worden verbonden, waardoor mensen hun kennis van het Nederlands in de praktijk kunnen oefenen en zo daadwerkelijk de taal (duurzaam) kunnen leren. Hierdoor kan ook het netwerk, alsook het zelfvertrouwen en de zelfstandigheid groeien. Zelf heeft zij dit pad bewandeld onder de Wi2007 in 2010 en het heeft haar ver gebracht: ze is werkzaam voor een maatschappelijke organisatie en fungeert als sleutelvrouw, tolk en vertrouwenspersoon voor allerlei Arabischsprekende vrouwen. Wanneer verder wordt gepraat over haar leven en ervaringen met migreren en integreren in Nederland komt naar voren dat de fundamentele rol van religie in de migratiecontext het bieden van steun en (veer)kracht betreft. Dit heeft ze regelmatig nodig: ze voelt zich niet altijd even welkom.

Zo legt ze uit dat wanneer je een hoofddoek draagt, mensen een ander oordeel hebben. “Ze kijken anders naar je.” Zo wordt ze niet als werknemer, maar als bezoeker gezien wanneer ze ’s ochtends iets voor de starttijd aanklopt bij een participatiemarkt om daar een informatiekraam in te richten. Ze wacht in eerste instantie rustig af, maar als er een Nederlandse vrouw wel wordt binnengelaten, klopt ze nogmaals aan. Er wordt haar gevraagd of ze voor koffie of thee komt. Pas als ze uitlegt van welke organisatie ze is en wat ze komt doen, mag ze binnenkomen. Het verpest haar dag, maar ze laat het rusten op dat moment. ’s Avonds realiseert ze zich dat het een obstakel blijft, dat ze altijd twee keer zo hard moet werken om gedaan te krijgen wat ze wil. Ze begrijpt het enerzijds wel: veel bezoekers zijn ook Marokkaanse vrouwen. Tegelijkertijd baalt ze ervan dat er vooral naar haar hoofddoek wordt gekeken, in plaats van naar haar als individu: “Het is natuurlijk geen gelijkwaardigheid waar je van hoopt uit te kunnen gaan in een diverse stad als Amsterdam.” Ze vertelt daarbij dat het veel scheelt als je met een Nederlander samen bent. “In zo’n geval word je anders behandeld, dan

hoor je er opeens bij. Eigenlijk gebeurt dit alleen in een context met Nederlanders. Als je met andere culturen bent, heb je dat gevoel [van erbuiten vallen] niet. Ook niet als het geen moslims zijn, bijvoorbeeld Surinamers of Antillianen.”

Het is volgens haar ook ingewikkeld dat veel Nederlanders alle Marokkanen over één kam scheren, terwijl het erg uitmaakt waar je vandaan komt uit Marokko. Zo komen niet alle Marokkanen in Nederland uit het Rifgebergte en zijn er in Marokko ook veel ontwikkelingen geweest. De Marokkaanse meiden die nu naar Nederland komen, leven allang niet meer zoals twee generaties geleden. Haar nichtjes zijn bijvoorbeeld dokter en tandarts, ze reizen de wereld over en zijn zelfstandig. “De meiden van nu doen hun best, maar het imago blijft hetzelfde. Dat kan ik niet veranderen. Iedereen is anders en je moet nooit iemand beoordelen. Je moet gewoon met hem kletsen, praten. Iedereen heeft een leven achter zich. In mijn land had ik nooit dit probleem. Ik was daar afgestudeerd, ik heb gewerkt, een auto gekocht, ik ging overal heen waar ik wilde. Een keertje mocht ik ergens niet naar binnen door mijn hoofddoek. Ik was heel erg geschrokken: dat ik in mijn land was en werd geweigerd door mijn hoofddoek, maar ik snapte het toen ook wel. Ze verkochten daar alcohol en er waren geen andere vrouwen dus ik hoorde daar ook niet thuis, maar ja, ik was jong en nieuwsgierig.”

Haar keuze om een hoofddoek te gaan dragen is een eigen, bewuste keuze geweest. Ze vertelt dat ze altijd ergens in haar achterhoofd had hoe ze zich zou moeten verantwoorden voor Allah als er iets zou gebeuren die dag waardoor ze kwam te overlijden. Als ze gaat trouwen, besluit ze een hoofddoek te gaan dragen. Voor haar gevoel is er vanaf dat moment geen verdeeldheid meer in haar en wordt de angst die altijd op de achtergrond sluimerde, vervangen door rust. Als ze voor Allah zal komen te staan, kan ze erop vertrouwen dat ze een vrome moslima is. Ze staat nog steeds volledig achter deze keuze, ondanks de uitdagingen die ze nu ervaart juist doordat ze een hoofddoek draagt.

Wanneer het gesprek verder gaat over gelijkwaardigheid tussen mensen in Nederlandse samenleving, stelt ze dat ze de kansen om echte gelijkwaardigheid te realiseren, ook in het schoolstelsel liggen. Zoals dat nu is ingericht, wordt er volgens haar eerder verdeeldheid dan verbinding gecreëerd in de samenleving. Zo is zij enthousiast over de vrije school en had zij de mogelijkheid om haar kinderen daar in te schrijven, maar ze koos er toch voor dat niet te doen. Op de vrije school ziet zij namelijk niet de Surinaamse, Turkse en Marokkaanse kinderen waarmee zij haar kinderen ook graag laat omgaan. “We wonen in een diverse stad met iets van zeventig nationaliteiten. Ik wil dat mijn kinderen met iedereen opgroeien.” Gelukkig is er voor haar kinderen een middenweg: zij gaan naar een gemengde school en kunnen door een samenwerking van deze school met een vrije school gezamenlijk buitenspel en activiteiten ondernemen.

Volgens haar speelt religie geen rol wanneer er sprake is van onderdrukking van de vrouw. Het is eerder cultuur, al is dat geen eenduidig begrip. Ze legt uit dat het vooral te maken heeft met het voorbeeld dat je krijgt, maar in nog meerdere mate ligt het aan de persoon zelf. Zo is haar man in Nederland opgegroeid en mocht alleen hij als jongen van het gezin naar school. Echter, zijzelf heeft nooit enige beperking of onderdrukking vanuit hem ervaren. Haar man stimuleerde haar vanaf het eerste moment om naar buiten, naar school en naar de bibliotheek te gaan. Hij regelde een stads- en

bibliotheekpas en een OV-chipkaart voor haar en legde enkel uit hoe ze moest reizen als ze een afspraak had. Verder moedigde hij haar aan om de stad zelf te gaan ontdekken. Voor haar was dat op dat moment soms zelfs weleens frustrerend, maar achteraf is ze er blij mee. Het heeft haar geholpen om zelfstandig te worden en zelfvertrouwen te krijgen.

Wat betreft de inburgering moeten er volgens haar dingen drastisch veranderen. “Je moet alleen de inburgeringsexamen halen, maar dat is niet genoeg. Je haalt hierdoor slechts niveau A2. Dan kan je nog geen zin maken of gesprek voeren. En als zij [de inburgeraars] daarna verder moeten, moeten ze dat zelf betalen. Je bent mensen naar werk aan het toe leiden, maar met A2 kunnen ze die stap niet zetten en ze kunnen ook geen cursus betalen. Het resultaat is dat ze thuisblijven en daar vergeten ze weer alles wat ze geleerd hebben. Dus: iedereen moet naar school, minimaal B1 halen en iedereen moet verplicht twee jaar vrijwilligerswerk doen.” Ze stelt daarbij dat de Gemeente Amsterdam zich moet bedenken wat zij wil bereiken: “Wil ze gewoon dat er één inkomen is, zodat een huishouden zichzelf kan onderhouden, of wil ze echt iedereen stimuleren en helpen om te participeren?”

Over belemmeringen voor vrouwen om buitenshuis activiteiten te ondernemen of vrijwilligerswerk op te pakken, zegt ze dat het vooral draait om veiligheid. “Ze [vrouwen] voelen zich niet veilig. Ze moeten zich thuis voelen, dat is heel belangrijk. Er moet tijd en ruimte zijn om kleine stapjes te zetten. Soms in eerste instantie om het vertrouwen te winnen van hun man dat het goed is om iets te ondernemen, maar vooral om hun eigen zelfvertrouwen te laten groeien. Ze zien daarbij mensen om zich heen dingen ondernemen en realiseren zich: ‘hé, dat kan ik ook’. Langzaam gaan ze vooruit, breiden hun netwerk uit en kunnen weer een nieuw stapje naar buiten zetten.”

Voor het beleid zou dit betekenen dat er meer langetermijnprojecten zouden moeten komen, die opgebouwd zijn uit allerlei kleine projecten die goed op elkaar aansluiten. Op deze manier is de volgende stap altijd laagdrempelig en de kans op uitstroom minimaal. De Gemeente doet en ondersteunt volgens haar veel goede projecten, maar het probleem is dat alles van bepaalde, korte duur is: “Voor dit soort dingen heb je tijd nodig. Stap voor stap, je moet geduldig zijn, maar de Gemeente heeft geen geduld.’ Ook in de uitvoering van de projecten zijn uitdagingen. Zo voelen sommige vrouwen zich niet welkom door opmerkingen van andere deelnemers of aanwezigen op de locatie, bijvoorbeeld over het meenemen van hun kinderen. Het is dan heel fijn als de organisatie een veilige, warme omgeving creëert door voorop te stellen dat iedereen welkom is en duidelijk te maken wat de regels zijn.”

Tijdens het onderzoek blijkt dat veel vrouwen willen praten, maar dat zij dat liever niet één op één doen. Er wordt uitgelegd dat het veiliger voelt om een groep te praten, omdat ze dan elkaar hebben. Ook met een tolk is het altijd fijn, want ze willen wel degelijk hun verhaal vertellen. Ze zijn alleen bang om verkeerd te worden begrepen. Deze sleutelvrouw legt uit: “Ze willen een bericht geven, maar soms worden ze verkeerd begrepen. Dat willen ze niet. Ik ging eens met een mevrouw mee naar de dokter om te tolken, maar toen bleek de dokter Arabisch te spreken. De mevrouw was zo blij dat ze in haar eigen taal kon praten: ‘zo fijn ik kan eindelijk zeggen wat ik wil.’ Zo komen we dan ook weer terug op het grootste obstakel: taal. Als vrouwen zich goed kunnen uiten in het Nederlands,

zullen ze zich uitspreken en voor zichzelf opkomen. Ook als dat betekent dat ze hun man tegen spreken. De dames durven meer dan de mannen.”

4.2.3 Inzichten sleutelvrouw 3: islam als handleiding voor het leven

In gesprek met een sleutelvrouw wordt besproken wat volgens haar de essentie van de islam is. Ze vergelijkt de islam met een handleiding. Ze stelt dat je voor iedere machine een handleiding nodig hebt om het veilig en voor het juiste doeleinde te gebruiken. Het kan soms ook zonder, maar de kans is groot dat je het apparaat kapot maakt. In iedere handleiding staan gebruiksaanwijzingen en een aantal waarschuwingen. Deze moeten niet te ingewikkeld zijn, iedereen moet ze kunnen volgen. Ze stelt dat de islam een handleiding is voor het leven, waarbij het leven de machine is en God de ingenieur. De islam is volgens haar ook niet ingewikkeld. Het geloof baseert zich op een simpele zin, namelijk dat er slechts één God is die de macht en waarheid in pacht heeft, en verder zijn er een aantal praktische regels die je moet volgen in het leven.

Hiernaast stelt ze dat in de ogen van machthebbers de islam het gevaar is, omdat het hun dominante positie ondermijnt. De islam wijst namelijk alle vormen van overheersing en dwang af: geen mens kan over de ander regeren. God is de enige baas. Op de Dag des Oordeels kom je voor Hem te staan en daar wordt de balans opgemaakt: eventuele beloningen of straffen worden dan verrekend. Dit biedt ook inspiratie voor moeilijke tijden in het leven: als je goed doet, komt vroeg of laat het goede jouw kant op. Kom je weg met vreselijke dingen op aarde, dan volgt de vergelding vanzelf. Het is niet aan de mensen om zich hiermee bezig te houden. Wel zijn er een aantal duidelijke regels. Zo mag men bijvoorbeeld niet stelen. Het afhakken van de arm staat beschreven als straf als je toch steelt. Deze gruwelijke straffen zijn echter geen bedreigingen: ze dienen ertoe om angst in te boezemen, om mensen voor het kwaad te behoeden en daarmee zijn het eigenlijk beschermingen. De islam zelf is volgens haar dus nooit een gevaar, maar een bevrijding. Het gevaar zijn de extremisten die uit naam van de islam vreselijke dingen doen met als doel macht en geld te verwerven.

Wat betreft gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen stelt ze dat zij gelijk zijn, maar niet vergelijkbaar: ze hebben andere kwaliteiten en kunnen elkaar dus aanvullen. In veel Arabische landen is daarbij wel sprake van een bepaalde machocultuur. Mannen groeien vaak op met het idee dat zij de baas zijn. Wanneer een vrouw hoger opgeleid is dan de man, kan dit dan ook leiden tot ongenoegen. Tegelijkertijd is hun macht beperkt: de vrouwen kunnen van nature dingen die de mannen niet kunnen. Hierdoor is er altijd sprake van een wederzijdse afhankelijkheidsrelatie. Wel is het belangrijk dat vrouwen hun mannetje staan (i.e. kwaliteiten benoemen) en hun grenzen aangeven. Hiervoor is een bepaalde mate van zelfbewustzijn en zelfreflectie nodig. Vaak gaan bepaalde culturele tradities, zoals stereotype rolverdelingen, over van generatie op generatie. Dit heeft echter niets met de islam te maken. Wanneer vrouwen zich in het geloof zouden verdiepen, zullen zij namelijk leren over hun plichten en kwaliteiten en op basis hiervan hun rechten kunnen claimen. Onderdrukking van vrouwen komt dus niet door de islam, maar kan een uitvloeisel zijn van een combinatie van cultuur, opvoeding, opleiding en karakter.

Voor het aanvullen van elkaar geldt dat wanneer een stel ervoor kiest om kinderen te nemen, de vrouw in eerste instantie verantwoordelijk is voor de zorg en opvoeding van de kinderen. De man heeft daarentegen de plicht om zijn familie financieel te onderhouden. Waar de vrouwen dus thuis voor de kinderen zorgen, is de man de kostwinnaar van het gezin. Dit betekent niet dat er geen vrije keuze is: vrouwen mogen er ook voor kiezen om geen kinderen te krijgen en/of te werken en in samenspraak met haar man de zorg voor de kinderen te organiseren. Daarbij stelt zij wel de vraag waarom mensen kinderen nemen als ze er niet voor willen of kunnen zorgen. Volgens haar is dit een probleem van deze tijd en samenleving: veel mensen hebben helemaal geen tijd en aandacht voor hun kinderen. Mannen en vrouwen zijn te druk bezig met strijden voor een carrière. Hierin gaan ze vaak jammer genoeg ook de strijd met elkaar aan, waardoor zij hun verschillende kwaliteiten niet meer benutten. Dit kan ten koste gaan van hun kinderen, wat kan leiden tot psychosociale problematiek en in sommige gevallen extreem gedrag zoals drugs- en alcoholgebruik op zeer jonge leeftijd. Ze vindt het zorgwekkend dat hier weinig aandacht voor is, terwijl er in de media wel alle aandacht is voor misstanden in andere (islamitische) gemeenschappen, waaronder de Marokkaanse.

Hiernaast stelt ze dat kritiek op vrouwen die thuisblijven bij de kinderen, enkel voortkomt uit economisch belang: hoe minder mensen in de samenleving werken, hoe minder belasting er binnenkomt. Hier wordt alleen een belangrijk punt gemist: veel van deze vrouwen willen zich allemaal (vrijwillig) inzetten op scholen van de kinderen en voor hun medeburgers. Zo zijn er tal van vrouwen die iets in de ouderenzorg willen doen, maar ze spreken niet goed genoeg Nederlands of ze komen niet aan het werk omdat ouderen bang zijn voor hen omdat ze moslims zijn. Deze angst komt door beeldvorming in de media. Ze stelt dat dit echt een gemiste kans is in een geïndividualiseerde samenleving waar cijfers van eenzaamheid en psychische problematiek hoog zijn. De aandacht en zorg die veel vrouwen kunnen en willen geven, kan en mag nu namelijk niet verschaft worden, terwijl de kosten van en druk op de zorg blijven stijgen.

Wat betreft het inburgeringsbeleid stelt ze dat het probleem zit in de uniforme aanpak. Voor sommigen is A2 halen binnen drie jaar helemaal niet haalbaar. Voor anderen is het veel te makkelijk. Zij worden niet voldoende uitgedaagd en hebben een langere weg nodig naar een opleiding of werk op hun niveau. Het is belangrijk dat er naar de individuele behoeftes en mogelijkheden wordt gekeken. Daarbij zou er voor iedereen, direct vanaf het begin, een duaal traject mogelijk moeten zijn: ook voor degenen die nooit hebben gestudeerd of gewerkt. Ze moeten direct aan de slag op een baan op hun niveau — of een baan met doorgroeimogelijkheden — zodat ze een werkritme opbouwen en niet wennen aan een uitkering.

5. Analyse

Uit het literatuuronderzoek dat wordt gepresenteerd in het theoretisch kader komt naar voren dat integratie geen neutrale term is, maar een selecterende en mogelijk zelfs uitsluitende functie vervult. Participatie, ofwel deelname aan de maatschappij, is daarbij de manier waarop men vormgeeft aan zijn of

haar burgerschap. Doordat het begrip burgerschap door de jaren heen anders ingevuld is, zijn ook de vereisten (en daarmee het beleid) die worden gesteld aan nieuwkomers om als volwaardig lid van de samenleving te kunnen gelden diverse keren gewijzigd. Volgens wetenschappers worden er momenteel echter zoveel eisen gesteld aan nieuwkomers, dat de grondbeginselen van de democratische rechtstaat geschonden worden.

Met name de aanwezigheid van moslims wordt in dit debat over integratie en burgerschap geproblematiseerd. Zo wordt er gesteld dat de islam onverenigbaar is met de Westerse waarden van de seculiere democratie en dat er door de geloofsplicht van moslims om ongelovigen uit te nodigen (of, in de optiek van sommigen: te dwingen) zich ook te bekeren tot de islam, geen sprake kan zijn van werkelijke integratie. Tegelijkertijd zijn er geluiden dat moslims juist in een Westerse, seculiere democratie vredig en trouw aan de eigen overtuigingen kunnen leven, aangezien een politiek liberaal klimaat vrijheid, gelijkheid en tolerantie zal garanderen. Door moslims zelf wordt het geloof vooral als een persoonlijke aangelegenheid gezien: het biedt steun, geduld en kracht in moeilijke tijden en inspireert om een goed mens te zijn. Ook blijkt juist door het verdiepen van religieuze kennis, de positie in de geloofsgemeenschap en samenleving te kunnen worden versterkt.

Wat inburgering en toeleiding naar (arbeids-)participatie betreft, blijkt dat er met name voor vrouwen tijd nodig is. Doordat in niet-westerse maatschappijen overwegend meer waarde wordt gehecht aan het collectief dan aan het individu, richten de meeste vrouwen zich namelijk eerst op hun omgeving. Pas als eventuele kinderen en familieleden op weg zijn geholpen, komen zij aan bod. Daarbij zijn veel vrouwen zich ook slechts beperkt bewust van de eigen mogelijkheden en dromen.

In dit hoofdstuk worden de resultaten uit het voorgaande hoofdstuk 4. *Onderzoek* vergeleken met de literatuur uit het theoretisch kader. Hierbij wordt specifiek gekeken naar de rol van religie in zowel de persoonlijke levens, als in relatie tot de integratie, participatie en inburgering. Thema's die hierbij naar voren komen zijn cultuur, emancipatie en de rol en positie van de vrouw in zowel het gezin als ten opzichte van de man. Aansluitend op deze analyse volgt de conclusie en een aantal aanbevelingen (6. *Conclusie* en 7. *Aanbevelingen*).

5.1 Religie als bron van kracht en motor voor emancipatie

Zoals in het theoretisch kader besproken, blijkt uit het proefschrift “Steun zoeken bij Allah” van Van der Valk (2016: 204-5) dat met name de vrouwen die op financieel gebied geheel van hun man afhankelijk zijn, tot God bidden in moeilijke omstandigheden. Zij vragen God om geduld (*sabr*) en dragen hun lijden in stilte. Zij uiten hun frustratie en ongenoegen vooral in de privacy van hun gebed. Deze vrouwen troosten zich door te geloven dat het aardse leven slechts tijdelijk is en zij hopen dat God hun lijden compenseert met *hasanat*, zodat zij na hun overlijden hun dierbaren weer in het paradijs kunnen ontmoeten. Het gebrek aan macht, vaardigheden en sociaal kapitaal worden dan ook als de belangrijkste oorzaken gezien voor de overgave aan het lot en daarmee voor een passieve houding.

Ook in dit onderzoek blijkt dat de vrouwen die slachtoffer van mishandeling zijn geweest,

zich in een kwetsbare positie bevinden: ze zijn laagopgeleid, analfabeet en beschikken niet over kennis of vaardigheden die nodig zijn om zelfredzaam te zijn in de maatschappij. Er is (was) dan ook sprake van een sterke afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de man. Respondenten stellen in overeenstemming hiermee dat onderdrukking en mishandeling eerder verklaard kunnen worden door cultuur, opvoeding en persoonlijkheid dan door religie. De islam heeft in hun optiek niets te maken met deze misstanden. Sterker nog: het geloof zou onderdrukking en mishandeling juist kunnen voorkomen, doordat het geloof culturele tradities kan overstijgen en daarmee emancipatie van vrouwen mogelijk maakt.

Zoals uit *Emancipatie achter de dijken* (Pektas-Weber, 2006) blijkt, kost emancipatie echter wel tijd. Het is namelijk een beweging naar meer autonomie, waarbij rekening wordt gehouden met ouders, familie en de gemeenschap. Wanneer man zich losmaakt van tradities die niet meer passen, kan zich een moderniseringsproces voltrekken, maar wanneer er sprake is van druk van buitenaf wordt dit proces vertraagd en soms zelfs volledig belemmerd. Vanuit een angst dat het enige dat de mensen nog bindt aan hun achtergrond afgenomen zal worden, kan namelijk juist krampachtig worden vastgehouden aan bepaalde tradities. Daarbij wordt gewaarschuwd voor polarisering in de samenleving, omdat culturen hierdoor een steeds meer statisch en homogeen karakter krijgen en geen ruimte laten voor vrouwen met een emancipatieclaim.

5.2 Inburgering in de praktijk

Uit het onderzoek blijkt daarnaast dat veel vrouwen die nu naar Nederland komen hoogopgeleid zijn. Ze hebben de ambitie om te werken, met name in de zorg, een enkeling in de ICT. Om doelen en dromen te verwezenlijken, zijn met name een stimulerende omgeving en goed netwerk van belang. Zo worden vrouwen die vanaf het eerste moment door hun directe omgeving — meestal man en/of schoonfamilie — worden aangemoedigd om de taal en de stad (inclusief organisaties, activiteiten en instellingen) te leren kennen, relatief snel zelfstandig en zelfredzaam. Wanneer zij vervolgens een activiteit, opleiding of stage vinden, kunnen zij zich verder ontwikkelen en uiteindelijk een betaalde baan op hun niveau vinden. Vanuit hun religie worden ze niet belemmerd om te werken. Veel vrouwen beschikken echter niet over een netwerk en/of stimulerende omgeving, noch weten zij de weg naar activiteiten en hulpverlening.

Ook wonen zij vaak in wijken waar weinig Nederlands wordt gesproken. Daarbij nemen zwangerschap(pen), zorg voor kinderen en huishouden en/of mantelzorg voor familieleden veel tijd en energie in beslag, waardoor uitbreiding van het netwerk en oriëntatie op opleiding en/of werk stagneert. Na het inburgeringstraject neemt de kennis van de Nederlandse taal dan ook af en daarmee het vertrouwen in de zelfredzaamheid in de maatschappij. Deze bevinding toont dat voor participatie beweging van zowel de nieuwkomer als de ontvangende samenleving nodig is. Activiteit in de eigen gemeenschap wordt namelijk noch door de migrant zelf, noch vanuit het beleid gezien als de vorm van participatie die noodzakelijk is om in te burgeren en te integreren. Ook blijkt dat door veel verantwoordelijkheid bij de inburgeraar te leggen, zonder voldoende te faciliteren en informeren over

mogelijkheden om na de inburgering door te leren en zich te ontwikkelen, veel vrouwen afhaken die wel degelijk potentie hebben en ambitieus zijn. Dit komt overeen met de resultaten uit het onderzoek over toeleiding naar arbeidsparticipatie van vrouwelijke statushouders dat eerder is besproken (Gruijter et al, 2019).

In het onderzoek wordt door een respondent dan ook gepleit voor een versteviging van het inburgeringstraject op twee vlakken. Ten eerste, door te streven naar een zo hoog mogelijk niveau Nederlands — niveau A2 wordt niet als voldoende ervaren om echt mee te kunnen doen in de maatschappij. Ten tweede, het verlengen van het inburgeringstraject met (verplichte) stages of vrijwilligerswerk, zodat de taal actief kan worden gebruikt in de praktijk. Hierdoor kunnen zowel het taalniveau en het zelfvertrouwen als het netwerk direct worden vergroot. Een positieve bijkomstigheid is dat de stap weer door te gaan, na tijdelijke uitval door bijvoorbeeld zwangerschap of langere vakantie naar Marokko, minder groot is wanneer alle kennis steviger is verankerd. Opvallend is dat het verplicht stellen van bepaalde activiteiten sowieso niet als iets negatiefs wordt ervaren: het opstellen van een portfolio in het verleden wordt als een nuttige activiteit beschouwd, alsook de kennis die bij het examen basisvaardigheden Nederlands — dat vrouwen in Marokko moeten halen voordat zij naar Nederland kunnen komen — wordt opgedaan, zien zij als een belangrijk eerste houvast bij hun komst naar Nederland. Daarbij wordt het verplichtende karakter als een bescherming gezien voor vrouwen die een niet-stimulerende man en/of omgeving hebben. Doordat zij buitenshuis les moeten volgen, doen zij contacten en kennis op die hun zelfstandigheid en weerbaarheid vergroten.

5.3 Invloed van religie op participatiemogelijkheden

Waar Boudry (2015) stelt dat religie een gevaar vormt voor de democratie en een struikelblok voor integratie, beschrijft hij ook dat religie — vanuit het functionalisme bezien — wel degelijk een functie vervult in de samenleving. Volgens Boudry (2015) dient religie bijvoorbeeld om onzekerheid in de wereld te verminderen en orde te scheppen in schijnbare chaos. Ook haalt hij Emile Durkheim aan die stelt dat religie om de omgang met het sacrale draait en emotionele banden kan smeden tussen leden van een samenleving. Andere specifieke functies van religie die hij noemt zijn het realiseren van sociale cohesie, het bevorderen van samenwerking en het vormen van een basis voor groepsidentiteit. Daarbij fungeert religie als een fundament voor moraliteit en biedt dit een oplossing voor het probleem van bedrog en trouwbreuk (want: God zal dit straffen). Daarnaast biedt religie zingeving en houvast wanneer er sprake is van existentiële angsten. In dit alles geldt dat mensen die oprecht in iets geloven, zich vaak niet bewust zijn van dergelijke functies. Eigen aan illusies is namelijk dat men niet weet wanneer hij erdoor bevangen is. Dit is niet erg volgens Boudry (2015), want bovennatuurlijke overtuigingen hoeven niet waar te zijn om een functie te vervullen. Het gevaar zit volgens hem in de heilige plicht die moslims hebben om anderen te bekeren en daarmee de richting van integratie proberen om te keren.

Echter, uit het onderzoek blijkt dat vrouwen een persoonlijke relatie met God hebben en hun religie persoonlijk belijden. Ze leggen uit dat er in de islam inderdaad wordt gepleit voor het uitnodi-

gen van mensen tot het geloof, maar zij stellen boven alles dat er geen sprake mag zijn van dwang in religie. Doordat God de enige is die over een ander mag oordelen, keren ze zich af van alle praktijken waarin mensen met geweld anderen mensen willen overheersen of onderdrukken. Daarnaast blijkt uit dit onderzoek dat vrouwen steun aan hun geloof ontlenuen. Zo heeft iedereen vlak na de komst naar Nederland te maken met heimwee. Religie helpt hen deze gevoelens te accepteren en vol te houden. Ook creëert religie rust en verbinding, met name de Ramadan wordt gezien als zeer bijzondere tijd waarin dit wordt ervaren. Daarbij vormt de islam een leidraad in het leven van moslima's: ze leven volgens de vijf zuilen, voeden hun kinderen op volgens islamitische regels en tradities en wanneer zij ergens niet uitkomen, zoeken zij antwoorden in de Koran of vragen de imam om raad. In die zin vormt hun geloof het fundament van hun leven en identiteit. Dit betekent echter niet dat het hen belemmert om de regels en wetten van de Nederlandse samenleving te erkennen en na te leven.

Ook geven de respondenten aan dat het vanuit religieus oogpunt geen probleem is voor moslims om in Nederland te leven. Zij erkennen de wetten en regels van de seculiere democratie en leven deze na. Doordat de vrijheid van godsdienst is verankerd in de Grondwet, worden gelovigen staatsrechtelijk gezien juist beschermd om hun geloof vrijuit te belijden. Dit sluit aan bij het onderzoek van March (2007) waaruit blijkt dat er islamitische grondslagen bestaan om het leven in een niet-islamitische samenleving met een politiek liberaal klimaat goed te keuren vanwege het feit dat moslims hun geloof vrijheid kunnen belijden.

Tegelijkertijd zijn er vrouwen die ervaren hebben dat hun religieuze identiteit aanleiding vormt om te veronderstellen dat zij geen volwaardig lid van de maatschappij (kunnen) zijn. Dit is opmerkelijk in een seculiere liberale democratie waarin waarden als gelijkheid en vrijheid juist centraal staan. Een dergelijke maatschappij zou namelijk moeten ondervangen dat mensen worden gereduceerd tot een enkelvoudige identiteit en dat zij op basis daarvan uitgesloten of gediscrimineerd kunnen worden. Dit is in overeenstemming met Schinkel (2017) die stelt dat er in een liberale democratie geen ruimte is voor enige afsluiting van of streven naar eenheid. De eenheid komt namelijk tot stand, en blijft behouden, doordat individuele leden hun verantwoordelijkheid nemen om het liberale burgerschap uit te voeren. Zolang burgers dus deze verantwoordelijkheid nemen, kunnen zij verder hun leven naar eigen voorkeuren inrichten. Vanuit het liberale gedachtegoed bezien, kunnen moslims dus net zo goed als alle andere burgers onderdeel van de liberale democratie zijn. De respondenten van dit onderzoek bevestigen dit: zij worden niet beperkt door hun geloof om deze verantwoordelijkheid te nemen. Schinkel (2017) verklaart deze spanning (en dus de discussie over integratie van moslims in Nederland) door te stellen dat liberale democratieën verschillende praktijken op gedepolitiseerde manieren onder de noemer 'cultuur' kunnen problematiseren zonder te moeten toegeven dat zijzelf cultureel zijn samengesteld. Cultuur wordt daarom opgevat als één geheel dat geconfronteerd wordt met externe culturen.

5.4 Participatie als middel en doel

Zoals hierboven beschreven zijn de respondenten uit dit onderzoek zich bewust van spanningen

omtrent hun aanwezigheid in Nederland. Zij beseffen zich — soms door nare ervaringen — dat deze spanning veelal wordt veroorzaakt door hun (zichtbare) religieuze identiteit. Hierdoor vragen sommige vrouwen zich af of zij er ooit bij zullen horen. Ook vragen ze zich af wanneer het ‘genoeg’ is en of er wel echt sprake is van gelijkwaardigheid. Met name door hun hoofddoek hebben ze het idee dat ze extra hard hun best moeten doen om echt als volwaardig lid van de samenleving gezien te worden. Volgens een respondent moet zowel de nieuwkomer als de ontvangende omgeving bereid zijn om een stap te zetten: de nieuwkomer door zich te verdiepen in de taal en cultuur van de omgeving; de omgeving door open te staan voor de nieuwkomer. Integratie is in haar optiek een wederzijds proces.

In het huidige en toekomstige inburgeringsbeleid wordt participatie voorgesteld als een expliciet doel. Bij voorkeur betreft dit betaald werk. Dit onderzoek laat echter zien dat dit een onrealistisch doel is, als er geen sprake is van begeleiding en ondersteuning tijdens de inburgering. Dit is zonde, omdat alle respondenten in dit onderzoek aangeven bereid te zijn de taal, wetten en regels te leren en graag contact met Nederlanders te willen. Zij weten alleen niet goed hoe en waar zij dat kunnen bewerkstelligen. Tegelijkertijd hebben de vrouwen vaak wel sociale contacten binnen de eigen gemeenschap en helpen zij met activiteiten in buurthuizen en op basisscholen en er worden pogingen ondernomen om taalcursussen te volgen. Dat dit niet vaak leidt tot opleiding of werk, komt veelal doordat het netwerk, de (financiële) middelen en informatieverstrekking over de mogelijkheden niet toereikend zijn. Participatie om actief burgerschap te realiseren en daarmee als ‘geïntegreerd’ te kunnen gelden, blijkt nog niet zo gemakkelijk in de praktijk. Door participatie in plaats van een expliciet doel, een expliciet middel te maken van de inburgering, zullen mensen hun netwerk en vaardigheden en daarmee zelfredzaamheid vergroten en op die manier — volgens de actieve opvatting van burgerschap — integreren. Hierbij is het wel van groot belang dat seculiere en liberale waarden als neutraliteit en gelijkwaardigheid worden hooggehouden en nagestreefd.

Deze bevindingen sluiten aan bij de opvatting van De Waal (2017) dat er een zogenaamd ‘superburgerschap’ wordt gevraagd van nieuwkomers. Ook het idee van Schinkel (2017) dat moslims altijd in verband gebracht worden met hun gemeenschap en daardoor enerzijds worden aangesproken op hun individuele verantwoordelijkheid om te integreren, maar zich tegelijkertijd ook moeten verantwoorden wanneer er sprake is van wantoestanden in hun gemeenschap, komt hier naar voren.

6. Conclusie

Integratie is geen neutraal concept, omdat dit impliceert dat er een entiteit bestaat waar men zich ofwel binnen ofwel buiten kan bevinden. De maatschappij is hierbij een sociaal construct dat wordt gezien als een vaststaande entiteit. Deze verbeelding komt tot stand doordat de samenleving ‘zichzelf’ problematiseert, namelijk als in gevaar en verlangend naar integratie en cohesie. Dit discours leidt tot de vraag wie er tot de maatschappij behoort. Met name thema’s als cultuur, moderniteit, seculariteit, seksualiteit en burgerschap worden hiermee in verband gebracht. Wanneer er zich problemen voordoen in de samenleving, worden deze gekoppeld aan een van deze thema’s en toegeschreven aan indi-

viduen die ‘niet geïntegreerd zijn’. De eisen die worden gesteld om als lid van de samenleving te kunnen gelden, worden daarbij in de moderne seculiere samenleving gekenmerkt door een seculier karakter. Hiermee is het per definitie ‘niet-religieus’, waardoor met name moslims altijd een bepaalde afstand tot de samenleving behouden. Volgens Schinkel (2017) hebben werkelijke problemen die migranten betreffen echter te maken met armoede en werkloosheid, ongelijkheid wat betreft burgerschap, toegang tot scholen en de arbeidsmarkt, vormen van racisme, en sociale verbeeldingen die migranten die niet conform zijn aan het beeld van de ‘moderne, seculiere samenleving’ problematiseren. Integratie kan daarom worden gezien als mechanisme van uitsluiting en middel om sociale uitsluiting van migranten in stand te houden.

Beleid dat wordt opgesteld om dit proces van integratie vorm te geven is gestoeld op het burgerschapsbegrip: door vast te stellen wanneer iemand als volwaardig lid van de samenleving mag gelden, ofwel zijn of haar burgerschap verdient, kan beleid dat inburgering tot doel heeft worden opgesteld. Echter, de invulling van burgerschap is door de jaren heen diverse keren gewijzigd als gevolg van gebeurtenissen in de wereld en de samenleving. Hierdoor is ook het inburgeringsbeleid meerdere malen veranderd (Fermin, 2009). Zo is er een verschuiving geweest van een ‘multicultureel’ burgerschapsbegrip waarbij het behoud van eigen identiteit als voorwaarde voor emancipatie werd gezien (jaren tachtig tot halverwege jaren negentig), naar een zogenaamd ‘gedeeld burgerschap’ dat een meer assimilerend model omvatte (eind jaren negentig tot 2006) tot een ‘inclusief burgerschap’ waarbij de nadruk lag op overeenkomsten en verschillen als verrijking worden gezien (2006-2013) tot een ‘actief burgerschap’ dat wordt gekenmerkt door de eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid (2013-heden). In deze actieve opvatting van burgerschap is participatie een expliciet doel van het integratieproces. Dit blijft in stand in de nieuwe Wet Inburgering die vanaf 2021 van kracht zal gaan. Echter, deze participatie betreft voornamelijk activiteiten en contacten die ‘Nederlands zijn’. Uit dit onderzoek blijkt dat dit problematisch is, omdat veel gezinsmigranten amper in aanraking komen met Nederlandse mensen en activiteiten. Doordat er geen sprake is van participatie, is er geen sprake van actief burgerschap en dus ook niet van integratie.

Dat inburgeringsbeleid niet per se functioneel is, en zelfs in strijd met de grondbeginselen van de democratische rechtstaat, komt onder meer naar voren in de proefschriften “Deserving Citizenship” (Van Oers, 2013) en “Conditional Belonging” (De Waal, 2017). Door uniforme inburgeringstesten worden migranten niet voldoende toegerust om hun leven in de nieuwe maatschappij op te bouwen. De meest kwetsbare migranten krijgen niet voldoende ondersteuning, terwijl de meest weerbare migranten niet genoeg worden uitgedaagd. Hierdoor ontstaat een zogenaamd integratiespectrum waar op het ene uiterste de kwetsbare migrant en op het andere uiterste de weerbare migrant geplaatst kan worden. De toetsen hebben dus enkel een selecterende werking, waardoor Van Oers (2013) pleit voor afschaffing van deze toetsen. De Waal (2017) pleit niet zozeer voor een afschaffing van inburgeringstesten, maar zij stelt wel dat het huidige inburgeringsbeleid buitensporig veel eisen stelt aan nieuwkomers, waardoor zij hun burgerschap als het ware moeten verdienen. Dit is problematisch, omdat dit in strijd is met de grondbeginselen van de democratische rechtstaat.

Wat betreft de rol van religie in de samenleving en de invloed die het geloof heeft op de mo-

gelijkheden om te integreren in Nederland, lopen de meningen uiteen. Zo kan religie volgens Boutellier (2018) zowel een verbindende factor in de samenleving zijn, als fungeren als splijtzwam. Vanuit de overheid en politiek wordt gepleit voor een erkenning van de gelaagdheid van identiteiten en gelijkwaardigheid van gelovigen en ongelovigen in de samenleving. Daarbij stelt March (2007) dat vanuit islamitisch perspectief moslims juist in de Westerse liberale democratie goed kunnen leven, omdat binnen het liberalisme vrijheid, gelijkwaardigheid en tolerantie centraal staan. Echter, Boudry (2015) stelt dat religie juist een gevaar vormt voor de moderne seculiere democratie en een struikelblok is voor integratie. Tegelijkertijd wordt religie door gelovigen zelf als heilzaam en verbindend ervaren. Het geloof kan daarbij emancipatie in de hand werken en bijdragen aan integratie (Van der Valk, 2016). Ook kan het verdiepen van religieuze kennis een zogenaamde articulatiemacht en onderhandelingsruimte creëren, waardoor moslimvrouwen hun positie in zowel hun geloofsgemeenschap als de maatschappij kunnen versterken (Noor, 2018). Een proces van emancipatie kost echter wel tijd, omdat men zich losmaakt van bepaalde tradities die ook juist de binding met en in een bepaalde gemeenschap waarborgen (Pektas-Weber, 2006).

Om algemene beelden los te laten en een beter zicht te krijgen op de daadwerkelijke mogelijkheden en behoeftes van moslims op het gebied van integratie, moet er naar het individu worden gekeken (Roy, 2004). Aan de hand van ruim vijftig verhalen en ervaringen van islamitische vrouwen uit Marokko die in het kwalitatieve onderzoek zijn verzameld, kan dan ook antwoord worden gegeven op de hoofdvraag van dit onderzoek:

Hoe verhouden de ervaringen van Marokkaanse moslima's in Amsterdam met participatie zich tot de conceptualisering van het inburgeringsbeleid, en in hoeverre speelt de islam hier een rol in?

Uit het onderzoek blijkt dat er veel op de vrouwen afkomt wanneer zij in Nederland arriveren. Ze moeten wennen aan Nederland in het algemeen, Amsterdam en hun buurt, het nieuwe huwelijk en in sommige gevallen aan een inwonende of nauw betrokken schoonfamilie. Daarbij moeten ze de Nederlandse taal leren en studeren voor de inburgeringsexamens en worden veel vrouwen zwanger in deze periode. Wanneer er een kindje wordt geboren, kost dat veel energie en aandacht. Vervolgstappen of oriëntatie op activiteiten voor henzelf worden in deze periode vaak nog even opzijgezet. Sommige vrouwen dragen daarbij ook zorg voor hun schoonfamilie en/of zijn getrouwd met een man die vooral een traditionele, verzorgende rol ziet weggelegd voor zijn vrouw. Hij stimuleert haar dan ook niet om mensen te leren kennen of de buurt te verkennen. Hierdoor is er weinig ruimte en een hoge drempel om eigen activiteiten op te pakken.

Echter, ook vrouwen die wel gestimuleerd worden door hun echtgenoot en/of omgeving moeten hard werken om in Nederland hun draai te vinden. Hoewel veel vrouwen graag goed Nederlands willen leren, zowel om de examens te halen als om zelfredzaam te zijn en een kans te hebben op werk, weten ze vaak niet waar (te beginnen). Taalscholen zijn duur en er is weinig vertrouwen in zowel de kwaliteit van het onderwijs als de regeling met DUO om geld te lenen voor een inburgeringstraject. Veel vrouwen burgeren dan ook zelfstandig in, met behulp van cursussen in buurthuizen,

taalcoaches en waar mogelijk zelfstudie. Hierdoor wordt het potentieel van de vrouw niet altijd volledig benut en door veel kortlopende projecten, moeten vrouwen vaak wisselen van plek, waardoor het leer- en ontwikkelproces wordt verstoord en vertraagd. Daarbij blijft bij zelfstandige inburgering de afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de ontvangende omgeving in stand, waardoor de weerbaarheid beperkt blijft en de kans op wantoestanden blijft bestaan.

Na de inburgering blijkt de stap naar werk voor veel vrouwen te groot. Met name de taalbarrière en het beperkte netwerk belemmeren vrouwen om aan de slag te gaan. Ook het gebrek aan professionele en/of studievoordigheden en beperkte financiële middelen spelen hier een belangrijke rol. Er is dus veel tijd nodig om een baan op niveau te vinden. Tegelijkertijd zijn er veel vrouwen die wachten tot de kinderen iets groter zijn. De stap naar werk wordt dus nog even uitgesteld. Dit komt met name doordat veel vrouwen de zorg voor de kinderen als hun primaire taak zien. De man is in dat geval kostwinnaar. Wanneer de kinderen zelfstandig zijn, is er ruimte voor hen om een opleiding of werk op te pakken. Echter, de islam verbiedt niet dat vrouwen werken, noch dat zij de taken met hun man anders verdelen. Religie is in die zin dus geen belemmering om te participeren in de Nederlandse samenleving.

Het idee van Boudry (2015) dat mensen zich vanuit hun geloofsplicht actief verzetten tegen integratie en pogen de richting van integratie om te draaien, komt uit het kwalitatieve onderzoek niet naar voren. Ook het idee dat religie enkel het doel dient de eigen instandhouding en verspreiding veilig te stellen, wijkt af van de resultaten uit het onderzoek. Religie geeft vrouwen kracht en moed om een nieuw leven in Nederland op te bouwen — met alle leden van de samenleving, inclusief niet-gelovigen. Sterker nog, er is sprake van een sterk verlangen bij de vrouwen naar meer sociaal contact en verbinding met mensen buiten de eigen gemeenschap, onder meer omdat dit hun taalvaardigheid bevordert en kansen op activiteiten, opleiding en/of werkt vergroot. Met andere woorden: omdat het bijdraagt aan hun eigen integratie. Maar, er wonen vaak weinig Nederlandse mensen in dezelfde buurt, ze zijn wat terughoudend om contact te maken of ze hebben geen tijd. Het beperkte netwerk en kennis van de mogelijkheden, en in sommige gevallen vaardigheden, lijken dus eerder de struikelblokken te vormen die actieve deelname aan de maatschappij belemmeren. Participatie is dus een middel om integratie te realiseren, maar deze deelname moet (ook) in de beleving van de respondenten van het onderzoek gericht zijn op activiteiten en mensen die 'Nederlands' zijn. Activiteiten binnen de eigen gemeenschap wordt niet gezien als poging te integreren in de Nederlandse maatschappij.

Dit leidt bij sommigen wel tot de vraag: wanneer ben je actief genoeg om daadwerkelijk te gelden als geïntegreerd, ofwel volwaardig lid van de samenleving? Sommige moslima's hebben het gevoel niet gelijkwaardig en welkom te zijn vanwege hun religieuze identiteit. Dit gevoel ontstaat door een opeenstapeling van gebeurtenissen, variërend van weggekeken en veroordeeld worden tot scheld- en spuugpartijen op straat. Met name ambitieuze vrouwen die hard werken om een carrière op te bouwen, worden veelvuldig geconfronteerd met de afwezigheid van werkelijke gelijkwaardigheid. Ze hebben het gevoel dat er eerst naar hun hoofddoek en dan pas naar henzelf wordt gekeken. De vrouwen hebben het gevoel zich altijd extra te moeten bewijzen: een uitkomst die aansluit bij de bevindingen van De Waal (2017) dat nieuwkomers hun plaats in de samenleving moeten verdienen

door als het ware ‘superburgers’ te zijn. Ook Schinkels (2017) idee dat moslims enerzijds individuele verplichtingen en anderzijds een collectieve verantwoordelijkheid dragen komt hier naar voren: de vrouwen moeten zich als nieuwkomer inzetten voor hun eigen toekomst en tegelijkertijd worden ze continue in verband gebracht met zowel de Marokkaanse gemeenschap als de islamitische geloofs-gemeenschap. In deze omstandigheden voorziet het geloof moslima’s van troost, vergeving en moed om weer door te gaan. De islam stelt hen in die zin in staat om naar buiten te gaan, te leren en te participeren — zowel op sociaal als economisch vlak — en vormt daarmee de basis waarop het integratieproces zich kan voltrekken.

Het probleem ligt dus vooral in het beleid en de uitvoering hiervan. Zoals dit en eerder onderzoek laat zien, ondersteunt het huidige inburgeringsbeleid nieuwkomers niet voldoende om actief te worden in de Nederlandse maatschappij. Participatie is, in de huidige opvatting van actief burgerschap, een doel van de inburgering: mensen moeten actief deelnemen aan de maatschappij om als volwaardig lid, en dus als ‘geïntegreerd’, te kunnen geleden. De plannen voor de nieuwe Wet Inburgering lijken voor gezinsmigranten een kleine verbetering, omdat zij in ieder geval op weg geholpen worden met behulp van een intakegesprek en een persoonlijk inburgeringsplan, maar toch is de nieuwe Wet niet toereikend. Uit dit onderzoek blijkt dat het vrouwelijke gezinsmigranten uit Marokko, hoewel zij gemotiveerd zijn, niet goed lukt om contacten, activiteiten en/of werk te vinden. De (financiële) middelen, het netwerk en kennis ontbreken. De sterke afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de man (en diens omgeving) blijft hierdoor behouden en daarmee blijft hun positie kwetsbaar. Om actief burgerschap en integratie van deze doelgroep te bewerkstelligen, moet participatie dus niet alleen als doel, maar ook als expliciet **middel** ingezet worden in het inburgeringstraject. Op die manier kunnen vanaf de aankomst in Nederland (sociale) activiteiten worden opgebouwd en verankerd in de levens van de gezinsmigranten, waardoor (taal)vaardigheden in de praktijk kunnen worden opgedaan en het integratieproces zich natuurlijkerwijs kan voltrekken.

7. Beleidsaanbevelingen

In het theoretisch kader is beschreven dat de huidige inburgeringsexamens een selecterende functie hebben: voor de meest kwetsbare groepen zijn de toetsen te moeilijk, voor weerbare mensen te makkelijk. Kwetsbare mensen vallen of stromen hierdoor uit zonder dat ze iets geleerd hebben, terwijl van de meest weerbaren het potentieel niet optimaal wordt benut. Uit het wetsvoorstel voor de nieuwe Wet Inburgering die per 2021 van kracht zal gaan, blijkt dat er met behulp van persoonlijke inburgeringsplannen meer ruimte komt voor maatwerk en begeleiding. Echter, het stelsel lijkt vooralsnog zeer complex te blijven in de uitvoering en gezinsmigranten kunnen maar beperkt gebruik maken van begeleiding door gemeenten. Er wordt verondersteld dat gezinsmigranten deze begeleiding niet nodig hebben, omdat zij een weloverwogen keuze maken om naar Nederland te komen, voorbereidingen in het thuisland treffen, weerbaarder zijn en over meer ‘doenvermogen’ beschikken dan vluchtelingen. Uit dit onderzoek blijkt echter dat dit niet klopt. Juist gezinsmigranten hebben vaak een kwetsbare

positie. Op basis van deze bevindingen, wordt aangeraden meer aandacht te geven aan gezinsmigranten in de nieuwe Wet Inburgering.

Gemeenten moeten de mogelijkheid hebben om ook hen begeleiding te bieden. Een gedifferentieerde aanpak is daarbij van belang. Veel vrouwen zijn zich namelijk niet bewust van de eigen voorkeuren en mogelijkheden en hebben soms te maken met een terughoudende of zelfs belemmerende omgeving. Het bereiken van een mate van zelfbewustzijn heeft tijd nodig en moet in een veilige sfeer gebeuren. Door stapsgewijs te ontdekken waar iemands voorkeuren, talenten en mogelijkheden liggen kan het meest optimale resultaat worden bereikt. Door dus meer tussenstappen te faciliteren en (financiële) barrières op te heffen, kunnen vrouwen geholpen worden om hun doelen te behalen en op zowel sociaal-maatschappelijk als economisch vlak te participeren. Vrouwen worden daarbij zelfstandiger en meer zelfredzaam, waardoor hun leefomstandigheden (en die van hun omgeving) kunnen verbeteren en de kans op misbruik en misstanden kleiner wordt. De afhankelijkheidsrelatie die de huwelijksmigrant heeft met haar omgeving neemt namelijk af, wanneer zij zelf meer contacten en activiteiten heeft buitenshuis.

Ook wordt aangeraden een betere en meer persoonlijke informatieverstrekking te realiseren over de (financiële) mogelijkheden voor onder meer taal- en inburgeringslessen. Het is hierbij van belang om te realiseren dat informatieverstrekking via websites veel migranten niet bereikt. Daarbij is het raadzaam om een meer gecentraliseerde aanpak te realiseren en/of te investeren in een versterking van het netwerk formele en informele aanbieders. Dit is noodzakelijk om angsten rondom kosten en schulden bij het afsluiten van leningen en gebruik maken van regelingen weg te nemen, en migranten beter van dienst te kunnen zijn. Ook zou het onderdeel KNM net als onder de Wi2007 in de eigen taal gegeven kunnen worden, zodat basiskennis over de Nederlandse maatschappij daadwerkelijk en zo snel mogelijk bij alle nieuwkomers aankomt.

Tot slot is het raadzaam om de nadruk op culturele normen en waarden in het beleid (met name wat betreft de Participatieverklaring) te verminderen. Hierdoor komen zowel de neutraliteit als de gelijkwaardigheid die in een seculiere en liberale democratie juist centraal zouden moeten staan, onder druk te staan. Deze nadruk impliceert daarbij onterecht dat nieuwkomers problemen hebben met normen, waarden en regels van deze samenleving en dat zij, vanwege cultuur en religie, niet willen of kunnen participeren (en dus integreren). Dit wekt onrust, creëert onderling wantrouwen en werkt daarmee stigmatisering en polarisering in de hand, waardoor van integratie geen sprake meer kan zijn.

8. Discussie

In deze scriptie lopen verschillende lagen door elkaar: van een filosofische benadering van concepten tot concrete beleidsuitwerkingen tot politieke visies tot persoonlijke ervaringen. Aan de ene kant is door deze opzet de discussie over integratie en participatie van moslima's in een brede context geplaatst, waardoor de complexiteit van de materie naar voren komt en er ruimte is voor nuance. Tegelijkertijd zijn er nog steeds factoren buiten beschouwing gelaten en zijn er onderwerpen die wel aan-

gestipt, maar niet uitgewerkt worden. In deze paragraaf worden dan ook suggesties gedaan voor vervolgonderzoek. Zo werd in meerdere gesprekken de invloed van de media genoemd. Voor vervolgonderzoek zou de invloed van beeldvorming op het integratie- en inburgeringsproces verder uitgediept kunnen worden. Ook zou er meer aandacht gegeven kunnen worden aan de politieke islam en de betekenis van jihadisme. In de discussie over de aanwezigheid van moslims in de Westerse wereld, gaat het namelijk vaak over angst voor extremisme, zonder dat er een duidelijk beeld is waar bepaalde extreme ideeën vandaan komen.

Ook kan het interessant zijn om vrouwen over een langere periode te volgen: vanaf het eerste moment dat migratie besproken wordt, totdat de vrouw een langere periode in Nederland woont. Door inzicht te verwerven in de verwachtingen die vrouwen hebben voorafgaand aan hun migratie en de voorbereidingen die die zij treffen, kunnen eventuele behoeftes in kaart gebracht worden wat toerusting voor de komst naar Nederland betreft. Ook kan hierdoor meer gezegd worden over de manieren waarop vrouwen participeren en integreren. Sommige vrouwen uit dit onderzoek zijn namelijk pas kort in Nederland en zitten nog middenin het integratieproces. Hierdoor zijn ze nog niet echt in staat om hun eigen ervaringen te evalueren en hebben ze ook nog niet altijd een goed beeld van hun mogelijkheden en behoeftes. De vrouwen die hier al meer dan twintig jaar zijn, zijn wel in staat om terug te blikken op hun komst naar Nederland, maar zoals zij zelf aangeven is de situatie — met name vanaf 2001 en met diverse aanslagen en de opkomst van IS — erg veranderd.

Daarbij vormt religie voor veel vrouwen de kern van hun identiteit. Dit maakt het moeilijk, en soms zelfs onmogelijk, om hier van een afstand naar te kijken en op te reflecteren. Mogelijk kan de mate en vorm van religiositeit beter worden onderzocht door nog concreter naar religieuze praktijken en symbolen te vragen die voor de participanten van betekenis zijn. Zo zouden vrouwen een soera, overlevering of traditie kunnen uitzoeken en uitleggen wat die met hen doet en waarom die voor hen van belang is.

Tot slot zou er in vervolgonderzoek meer aandacht kunnen worden besteed aan de culturele component. Religie en cultuur zijn namelijk sterk met elkaar verweven en de manier waarop deze zich tot elkaar verhouden is slechts zijdelings ter sprake gekomen. Zowel de Marokkaanse context kan worden onderzocht, waarbij wordt onder meer verschillen tussen Berbers en Arabieren, diverse regio's en leerscholen kunnen worden bestudeerd, als de verschillen en overeenkomsten tussen landen in de Arabische wereld. Tijdens een van de gesprekken noemde een participant bijvoorbeeld dat Egyptenaren veel op Marokkanen lijken, maar dat mensen uit Tunesië weer heel anders zijn en dit heeft invloed op de manier waarop mensen hun sociale kringen en activiteiten vormgeven in Nederland. Op deze manier is het enerzijds mogelijk om een scherper, genuanceerder en tegelijkertijd diverser beeld te krijgen van wat 'de islam' is. Anderzijds kan zo worden onderzocht hoe religieuze overtuigingen invloed hebben op de keuzes die mensen maken om vorm te geven aan hun leven. In lijn hiervan kunnen hun mogelijkheden en behoeftes om te participeren en integreren in een Westers, niet-islamitisch land in beeld gebracht worden.

Referenties

- Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken. "Wijziging Wet inburgering inzake invoering participatieverklaring" [rapport]. Gepubliceerd op 7 juni 2016. Geraadpleegd via <https://acvz.org/wpcontent/uploads/2016/06/ADV-009-Wijziging-wet-inburgering-inzake-invoering-participatieverklaringstraject.pdf>
- Ajarai, Hanina en Marjolijn van Heemstra. *Land van werk en honing: verhalen van Marokkaanse moeders over hun migratie*. Amsterdam: Bulaaq, 2007.
- Algemene Rekenkamer. "Inburgering: eerste resultaten van de Wet inburgering 2013". Gepubliceerd op 24 januari 2017. Geraadpleegd via <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2017/01/24/inburgering>
- van Bohemen, Samira, Roy Kemmers, en Willem de Koster. "Seculiere intolerantie: morele progressiviteit en afwijzing van de islam in Nederland." *Sociologie* 8, no. 2 (2012): 199-218.
- Boudry, Maarten. *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is* (Antwerpen: Uitgeverij Polis, 2015).
- Boudry, Maarten. "Is religie een struikelblok voor integratie?", gepubliceerd op 21 november 2015: <https://maartenboudry.blogspot.com/2015/11/is-religie-een-struikelblok-voor.html>.
- Boutellier, Hans, Suzan de Winter-Kocak, Mehmet Day, Ahmed Hamdi en Marthe van Vugt. *Schurende waarden. Een verkennend onderzoek naar betekenis en praktijk van religie in het onderwijs en oude werkvloer*. Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2018. Geraadpleegd via <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/jongeren-religie-onderwijs.pdf>
- Boutellier, Hans. "Jaarbericht 2018." Presentatie Jaarbericht 2018 op de jaarbijeenkomst "Geloven in een seculiere samenleving?" van Kennisplatform Integratie & Samenleving, Nieuwegein, 13 mei 2019.
- Fermin, Alfons. "Burgerschap en multiculturaliteit in het Nederlandse integratiebeleid." *Beleid, en Maatschappij* 36, no. 1 (2009): 12-26.
- de Gruijter, Marjan, Lotte Hermans, Joline Verloove, Susan de Vries, Bora Avric en Malinda van der Hoff. "Op weg naar werk. Vrouwelijke statushouders en gemeenten over kansen en belemmeringen bij arbeidstoeleiding." Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2019.
- Huijnk, Willem en Jaco Dagevos. *Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 2012. Geraadpleegd via https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2012/Dichter_bij_elkaar
- Huijnk, Willem, Jaco Dagevos, Mérove Gijsberts en Iris Andriessen. *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015. Geraadpleegd via https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2015/Werelden_van_vershil
- Jonkers, Marina. *Een miskende revolutie. Het moederschap van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant, 2003.
- Kahmann, Merel, Suzan de Winter-Koçak, Marjan de Gruijter en Inge Razenberg. *VluchtelingenWerk*

- IntegratieBarometer: een onderzoek naar de ervaringen van vluchtelingen met inburgering.* Utrecht: Verwey Jonker Instituut, 2018. Geraadpleegd via https://www.verwey-jonker.nl/doc/2018/317006_Integratiebarometer_2018.pdf
- Koolmees, Wouter. “Hoofdlijnen veranderopgave inburgering” [Kamerbrief]. Rijksoverheid: Ministerie van Sociale Zaken. Gepubliceerd op 2 juli 2018. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/07/02/kamerbrief-hoofdlijnen-veranderopgave-inburgering>
- Koolmees, Wouter. “Kamerbrief stand van zaken Veranderopgave Inburgering” [Kamerbrief]. Rijksoverheid: Ministerie van Sociale Zaken. Gepubliceerd op 25 juni 2019. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/06/25/kamerbrief-stand-van-zaken-veranderopgave-inburgering>.
- Kloosterboer, Madelon. “Het belang van én achter inburgering: een onderzoek naar de veronderstellingen achter het huidige inburgeringsbeleid voor erkende vluchtelingen.” Masterthesis, Universiteit Utrecht, 2015.
- Maliepaard, Mieke. “Religious trends and social integration: Muslim minorities in the Netherlands”. Proefschrift, Universiteit van Utrecht. 2012.
- Maliepaard, Mieke, Bertine Witkamp en Roel Jennissen. *Een kwestie van tijd? De integratie van asielmigranten: een cohortonderzoek.* Den Haag: WODC Cahier 2017-3: 7-123. Geraadpleegd via https://www.wodc.nl/binaries/Cahier%202017-3_Volledige%20tekst_tcm28-248077.pdf
- March, Andrew F. ‘Islamic foundations for a social contract in non-Muslim liberal democracies,’ *American political science review*, vol. 101, no. 2 (2007): 235-252.
- van Nieuwkerk, Karin. “Werken aan vroomheid. Religieuze lessen voor Marokkaanse vrouwen in Rotterdam.” In *Uit en thuis in Marokko: antropologische schetsen*, bewerkt door M. Buitelaar, 146-173. Amsterdam: Bulaaq, 2007.
- Nienhuis, Ivo. “Vrijheid, gelijkwaardigheid & bevoogding: Over bewonersparticipatie in het stimuleren van sociale weerbaarheid in (probleem)wijken.” Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 2014.
- Noor, Sahar. “Creating a Female Islamic Space. Piety, Islamic knowledge and religious authority among Born-Muslims and converts to Islam in the Netherlands and Belgium.” PhD Dissertation, Radboud University Nijmegen, 2018.
- Van Oers, Ricky; Eva Ersbøll and Dora Kostakopoulou. *A re-definition of belonging? Language and integration tests in Europe.* Leiden: Brill, 2010.
- Van Oers, Ricky. “Deserving citizenship: Citizenship Tests in Germany, the Netherlands and the United Kingdom”. PhD Dissertation, Radboud University Nijmegen, 2013.
- Raad Openbaar Bestuur, “Briefadvies Wetsvoorstel Inburgering 2021”. Gepubliceerd op 23 december 2019. Geraadpleegd via: <https://www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2019/08/12/advies-wetsvoorstel-wet-inburgering-2021>.

- Razenberg, Inge, Merel Kahmann en Marjan de Gruijter. *Barrières en mogelijkheden voor de arbeidsparticipatie van vluchtelingenvrouwen*. Kennisplatform Integratie & Samenleving, 2018. Geraadpleegd via <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/barrieres-mogelijkheden-arbeidsparticipatie-vluchtelingenvrouwen.pdf>
- Rijksoverheid: Ministerie van Sociale Zaken. “Participatieverklaring: grondtekst” [Kamerstuk]. Gepubliceerd op 19 december 2013. Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2013/12/19/grondtekst-participatieverklaring>.
- Roy, Olivier. *Globalized Islam: The Search for a New Ummah*. New York: Colombia University Press, 2004.
- Schinkel, Willem. *Imagined Societies: A Critique of Immigrant Integration in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Schinkel, Willem en Friso van Houdt. “Aspecten van burgerschap. Een historische analyse van de transformaties van het burgerschapsconcept in Nederland.” *Beleid & maatschappij* 36, no. 1 (2009): 50-58.
- Sterckx, Leen, Jaco Dagevos, Willem Huijnk en Jantine Van Lisdonk. *Huwelijksmigratie in Nederland: achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2014. Geraadpleegd via: https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2014/Huwelijksmigratie_in_Nederland.
- van der Valk, Leonie. “Steun zoeken bij Allah: Religiositeit, bidden en religieuze coping van Nederlandse, hoogopgeleide moslima’s van Marokkaanse afkomst.” Proefschrift, Universiteit van Tilburg, 2016.
- VNG, “Adviesaanvraag VNG wetsvoorstel Wet inburgering”, 16 september 2019.
- Vos, M.W. en M.M. Koekkoek. *Evaluatie van het programma Taalontmoetingen van het Oranje Fonds*. Groningen: Instituut voor integratie en sociale weerbaarheid, 2010. Geraadpleegd via <https://www.oranjefonds.nl/sites/default/files/atoms/files/Evaluatie%20ISW.pdf>
- de Waal, Tamar. “Conditional Belonging: A legal-philosophical inquiry into integration requirements for immigrants in Europe”. Proefschrift, Universiteit van Rotterdam, 2017.
- de Waal, Tamar. “Integratie als instrument tot uitsluiting.” *Recht der Werkelijkheid* 2014 (35) 1: 133-136.
- van de Wijdeven, Ted, Laurens de Graaf en Frank Hendriks, F. *Actief burgerschap: Lijnen in de literatuur*. Tilburgse School voor Politiek en Bestuur i.o.v. Ministerie van BZK, 2013. Geraadpleegd via: https://www.tilburguniversity.edu/upload/bfe60901-8de9-4dcc-a729-ba0f63074cb3_Actief%20burgerschap%20-%20Lijnen%20in%20de%20literatuur%20%20TSPB%20mei%202013%20-%20definitief.pdf

Bijlage 1: Themalijst met vragen

Migratie:

- Waarom ben je naar Nederland gekomen?
- Hoe was deze verhuizing voor je?
- Wat was je eerste indruk van Nederland?
- Wat moest je doen/regelen toen je aankwam in Nederland?
- Wat vond je van de verplichtingen die je had toen je hier aankwam?
- Met wie had je Als eerste contact?

Inburgering: lessen, ervaringen, leerbehoeften

- Hoe ben je bij inburgerings- en taallessen gekomen?
- Waar volg je lessen? En voor hoe lang al?
- Wat vond je van de lessen?
- Hebben de lessen je geholpen om je thuis te voelen en je weg te kunnen vinden in Nederland?

Integratie/participatie: activiteiten, contacten en ervaringen in Nederland

- Wat zijn je dagelijkse activiteiten? Zorg voor de kinderen? Iets voor jezelf?
- Studeer of werk je en zo nee: zou je dat willen? Waarom wel / niet?
- Heb je behoefte aan begeleiding om dingen te bereiken die je graag zou willen?
- Heb je Nederlandse contacten? Behoefted aan? Waarom wel/niet?
- Heb je nog veel contact met mensen uit jouw moederland?
- Ben je veranderd na je verhuizing? Zo ja, waarin?
- Voel je je thuis in NL? Denk je hier in de toekomst te blijven? Waarom wel/niet?

Religiositeit: religieuze waarden, activiteiten, ervaringen, instellingen en tradities

- Wat zijn jouw kernwaarden en principes? In hoeverre zijn deze cultureel/religieus geïnspireerd?
- Heb je het gevoel dat je in Nederland vrijuit je geloof kan belijden? Zo nee: wat zou je nodig hebben om dat wel te kunnen?
- Wat voor religieuze activiteiten onderneem je?
- Passen deze religieuze activiteiten ook binnen het schema dat je moet aanhouden in de Nederlandse samenleving (bv. taallessen of schooltijden kinderen met gebedstijden)?
- Welke functie vervult een moskee voor jou?
- Raadpleeg je fatwa's? Zo ja, van wie en waarover?
- Is dat veranderd sinds je in Nederland woont?
- Wat is voor jou de betekenis van de ummah?

'Het Westen' en 'de islam': overeenkomsten en verschillen; persoonlijke visie op debat

- Denk je dat moslims en westerlingen van elkaar verschillen? En zo ja, waarin verschillen ze?

- Wat uit de Westerse cultuur spreekt je aan en wat niet? Wat neem je over en wat niet?
- In hoeverre heeft dat met jouw eigen cultuur/religie te maken?

De rol van de vrouw in de islam

- Hoe zie je als moslima de rol van de vrouw in het gezin?
- En de positie van vrouwen in het algemeen? Vergeleken met de man?
- Wat vind je van Nederlandse vrouwen en de manier waarop zij hun leven leiden?
- Zie je verschillen tussen de rol die Nederlandse vrouwen en moslima's hebben binnen het gezin?

Bijlage 2: Meertalige vragenlijst (Nederlands, Arabisch en Frans)

In hoeverre belemmert of stimuleert [het burgerschap] voor moslims om te migreren in Amsterdam? religie

MA Islam in the Modern World, Universiteit van Amsterdam - Sara Hoefnagel de religie van moslims

Mijn onderzoek gaat over de manier waarop Marokkaanse moslima's die naar Nederland zijn gekomen hun religie ervaren en inzetten om hun plek te vinden in de maatschappij. Hoe het voor moslims hun integratieproces in Amsterdam in het algemeen op welke manier met religie

Ma recherche scientifique concerne la manière les femmes marocaines qui sont émigrées aux Pays-Bas font l'expérience de leur religion et utilisent cet pour trouver leur place dans la société néerlandaise. as a source of this matter with religion

بعض تدور حول الطريقة التي تختبر بها المرأة المسلمة المغربية التي أتت إلى هولندا دينها واستخدمته للعثور على مكانها في المجتمع

Belemmert religie integratie (de participatie) van marokkaanse vrouwen in Amsterdam? religie integratie (de participatie) van marokkaanse vrouwen in Amsterdam?

De hoofdvraag van het onderzoek is: welke rol speelt religie in het proces van integratie in Nederland? religie - welke rol speelt religie in het proces van integratie in Nederland? - dit is het soort steun met wat verder geen tegevoegde waarde? -> religie

La question principale de la recherche est: comment la religion contribue au processus d'intégration aux Pays-Bas. religie - welke rol speelt religie in het proces van integratie in Nederland? - dit is het soort steun met wat verder geen tegevoegde waarde? -> religie

السؤال الرئيسي للبحث هو الدور الذي تلعبه الدين في عملية الاندماج في هولندا. السؤال الرئيسي للبحث هو الدور الذي تلعبه الدين في عملية الاندماج في هولندا.

Ik wil met dit onderzoek informatie verzamelen bij de bron, dus bij jullie als moslima's. Er zijn negatieve vooroordelen in de Nederlandse maatschappij over de islam en specifiek over vrouwen in de islam (bijvoorbeeld dat zij onderdrukt worden) en ik wil graag reacties daarop verzamelen van vrouwen die zelf islamitisch zijn en daar waarschijnlijk heel anders naar kijken.

Avec cette recherche, je veux rassembler des informations à la source, donc avec vous en tant que femmes islamiques. Il y a des préjugés négatifs dans la société néerlandaise sur l'islam et plus particulièrement sur les femmes dans l'islam (par exemple, elles sont opprimées) et je voudrais recueillir les réponses de celles qui sont musulmanes.

توجد تحيزات سلبية معاً كمسلمين من خلال هذا البحث أريد أن أجمع المعلومات من المصدر (النا) على سبيل المثال، يتعرض للمجتمع الهولندي حول الإسلام وتحديداً حول النساء في الإسلام وأريد أن أجمع ردوداً على تلك من نساء من المسلمين وربما ينظرن إليه بطريقة (بلاضطهاد)

Overige vragen

- Hoe maar je de hetero- en Marokkaanse gemeenschap? Arabisch? P/ogr / convers?
- Wat vindt je het moeilijkste op de islam? - soep / badu / foet? / ...
- Hoe ga je om met de islam? - waarom? - wanneer lees je het?

Ik wil graag weten:

- wat is religie voor jou?
- welke rol of functie vervult religie in jouw leven?
- wat voor religieuze activiteiten onderneem je?

J'aimerais savoir:

- *qu'est-ce que la religion pour vous?*
- *quel rôle ou quelle fonction la religion joue-t-elle dans votre vie?*
- *quel genre d'activités religieuses entreprenez-vous?*

أود أن أعرف:

- ما هو الدين بالنسبة لك؟
- ما هو الدور أو الوظيفة التي يلعبها الدين في حياتك؟
- ما نوع الأنشطة الدينية التي تقوم بها؟

Sommige mensen zeggen bijvoorbeeld dat religie rust en steun geeft. Andere mensen (vaak geen moslims) zeggen dat religie ontwikkeling en integratie onmogelijk maakt. Hoe zie jij dit als moslima?

Par exemple, certaines personnes disent que la religion fournit la paix et le soutien. D'autres personnes (souvent non musulmanes) disent que la religion rend le développement et l'intégration impossible. Comment voyez-vous cela en tant que femme islamique?

غالبًا ما يقول أشخاص آخرون ، على سبيل المثال ، يقول بعض الناس أن الدين يوفر السلام والدعم أن الدين يجعل (ليسوا مسلمين كيف ترى هذا كمسلم؟. التنمية والاندماج أمرًا مستحيلًا

Ook ben ik benieuwd hoe je kijkt naar cultuur en religie:

- hoe zijn deze twee dingen met elkaar verbonden? Zijn ze hetzelfde of verschillend?

Je suis aussi curieux de voir comment vous regardez la culture et la religion:

- *comment ces deux choses sont-elles liées? Sont-ils identiques ou différents?*

أنا فضولي أيضًا كيف تنظر إلى الثقافة والدين:

- كيف يرتبط هذان الشئان؟ هل هي نفسها أم مختلفة؟

Ook ben ik benieuwd naar de manier waarop jullie naar Nederland kijken en wat jullie verstaan onder "integratie".

- hoe heb je de migratie naar Nederland ervaren?
- heb je het gevoel dat je welkom bent in Nederland?
- helpen de inburgeringslessen en examens jou om een plek in Nederland te vinden?
- zijn er dingen die je mist om je thuis te kunnen voelen in Nederland?
- is het leven in Nederland wat je ervan had verwacht in Marokko?
- is jouw leven anders dan in Marokko? Zo ja, hoe?
- is de rol die Islam voor jou speelt veranderd nadat je naar Nederland bent gekomen? Als dat zo is, op welke manier en weet je waarom?

Je suis également curieux de savoir comment vous envisagez les Pays-Bas et comment interprétez-vous "intégration".

- comment avez-vous vécu la migration aux Pays-Bas?
- pensez-vous que vous êtes bienvenue aux Pays-Bas?
- il y a liberté et sécurité aux Pays Bas pour des personnes islamiques?
- Les cours d'intégration et les examens vous aident-ils à vous faire une place aux Pays-Bas?
- y a-t-il des choses qui vous manquent pour vous sentir chez vous aux Pays-Bas?
- La vie aux Pays-Bas correspond-elle à ce que vous attendiez au Maroc?
- ta vie est-elle différente du Maroc? Si oui, comment?
- Le rôle que l'islam joue pour vous a-t-il changé après votre arrivée aux Pays-Bas? Si oui, comment savez-vous pourquoi?

أنا فضولي أيضا عن الطريقة التي تنظر بها إلى هولندا وماذا تعقد بـ "التكامل":
 (Handwritten notes: *صالح / صالح*, *منازل*, *الحرية والأمن*, *de woel = manier?*)

كيف واجهت الهجرة إلى هولندا؟

هل تشعر أنك مرحب بك في هولندا؟

هل تساعدك دروس و امتحانات الاندماج في العثور على مكان في هولندا؟

هل هناك أشياء تفقدتها لتتغير بانها في هولندا؟

هل حياتك مختلفة عن المغرب؟ إذا كان الأمر - هل الحياة في هولندا هي ما كنت تتوقعه في المغرب؟

كذلك كيف؟

هل تغير الدور الذي يلعبه الإسلام بالنسبة لك بعد قدومك إلى هولندا؟ إذا كان الأمر كذلك ، كيف -

تعرف لماذا؟
 (Handwritten notes: *if it = like that*, *منه*, *منه*, *منه*)

Om alle antwoorden beter te begrijpen wil ik ook graag weten:

- hoe oud je bent
- waar in Marokko je vandaan komt
- hoe jouw leven in Marokko eruit zag: wat waren jouw activiteiten, ben je naar school geweest, heb je gewerkt?
- sinds wanneer ben je naar Nederland gekomen en waarom?

Pour mieux comprendre toutes les réponses, j'aimerais également savoir:

- quel âge avez-vous
- d'où vous venez au Maroc
- à quoi ressemblait votre vie au Maroc: quelles étaient vos activités, êtes-vous allé à l'école, avez-vous travaillé par exemple?
- depuis quand es-tu venu aux Pays-Bas et pourquoi?

يفهم الإجابات بشكل أفضل ، أود أيضا أن أعرف

- كم عمرك
لماذا؟
- من أين أتيت من المغرب

ما هي أنشطتك ، هل ذهبت إلى المدرسة ، هل عملت؟ :- كيف تبنى حياتك في المغرب -
منذ متى أتيت إلى هولندا ولماذا؟ -
tag enuit

Het onderzoek is anoniem dus de namen van de deelnemers zullen NIET worden gepubliceerd in het onderzoek. Verder zal de informatie alleen in mijn bezit blijven. Ik zal dus niets doorsturen naar andere mensen en in het onderzoek de anonimiteit waarborgen. Je kunt dus alles vertellen zonder bang te zijn dat iemand weet wat jij hebt geantwoord.

L'enquête étant anonyme, les noms des participants ne seront PAS publiés dans le rapport. De plus, des réponses directes resteront en ma possession, je ne transmettrai rien à d'autres personnes. Je garantirai l'anonymat donc vous pouvez dire tout sans craindre que quelqu'un sache ce que vous avez répondu.

علاوة على ذلك ، ستبقى المعلومات في البحث مجهول ، لذا لن يتم نشر أسماء المشاركين في البحث حتى لذلك لن أهمل أي شيء لأشخاص آخرين وأضمن عدم الكشف عن هويته في البحث. حورتي فقط يتمكن من معرفة كل شيء دون خوف من أن يعرف شخص ما ما أبحث

Bijlage 3: Uitwerkingen interviews

In de volgende subparagrafen worden een aantal situaties van vrouwen die onder de Wi2013 inburgeren, uitgebreider beschreven. Zo is er een groepsgesprek over de rol van religie in het dagelijks leven uitgewerkt, maar ook de ervaringen van een oudere, analfabete vrouw en die van een aantal hoogopgeleide vrouwen.

3.1 Groepsgesprek: religie in het dagelijks leven & de migratiecontext

In een groepsgesprek met deelnemers van een cursus Kennis Nederlandse Maatschappij (KNM — onderdeel van het inburgeringsexamen) wordt met een tiental zelfstandige inburgeraars gepraat over hoe zij hun religie beleven en belijden. De meeste vrouwen zijn onder de dertig, hebben kleine kinderen of zijn zwanger. De meesten zijn in Marokko naar school geweest, een aantal tot en met de universiteit. Ze braken hun studie af toen zij gingen trouwen en kwamen naar Nederland. Ze burgeren allemaal zelfstandig in. Er blijken namelijk veel horrorverhalen over boetes en problemen met leningen de rondte te gaan: ze hebben dan ook geen traject ingekocht met behulp van een lening van DUO, maar doen aan zelfstudie en volgen verschillende informele cursussen die hen klaarstomen voor de zes examenonderdelen: spreek-, lees-, schrijf- en spreekvaardigheid Nederlands; Oriëntatie op de Nederlandse Arbeidsmarkt (ONA) en Kennis Nederlandse Maatschappij (KNM). Aangezien zij nog maar kort in Nederland zijn, is reflectie op het inburgerings- en integratieproces lastig. Wel kunnen en willen zij graag vertellen over hun religie en de rol die het geloof voor hen speelt in hun leven. Zo wordt er gepraat over religieuze praktijken als bidden en de regels daaromtrent, maar ook over vasten tijdens de Ramadan, de plicht van ouders om kinderen educatie te bieden over religieuze onderwerpen om hen zo voor te bereiden op een religieus bestaan en gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen binnen de islam.

Het gesprek opent met een beschrijving van hun dagelijkse ochtendritueel: “wakker worden, *wu'du* doen (kleine wassing voor het gebed), *salaat* doen (bidden) en wat lezen in de Koran. Na het eerste gebed ga je ontbijten, verder met je dag. Als je echt meer rust wil hebben, ga je Koran lezen of luisteren. Als je bijvoorbeeld bezig bent, kan je alleen luisteren. In plaats van muziek kan je naar de Koran luisteren op Youtube of televisie. Dan krijg je heel veel rust daarvan.” De kleine kinderen slapen nog tijdens het eerste gebed. Als zij tussen de zeven en tien jaar zijn, worden ze stap voor stap voorbereid op een religieus bestaan. “Je leert hen wat bidden is en waarom ze moeten bidden. Ook kan je de kinderen vertellen wat ze moeten bidden, uitleggen dat bidden verplicht is in onze religie en uitleggen en dat je rust krijgt in je hart als je bidt. Je voelt je met schoonheid in je en alles in het leven kan je dan vinden en voelen. Dat moet je voor een kind van zeven tot tien jaar uitleggen, niet schreeuwen, alleen vertellen. Na tien jaar is het wel verplicht om te bidden. Ook voor de Ramadan geldt dat je de kinderen beetje bij beetje moet leren hoe het moet.”

De vrouwen geven aan zoveel mogelijk in de Koran te lezen. “Als je kan, de hele dag. Als je geen werk hebt, kan je elke dag één of twee soera's lezen.” Er wordt niet per se gezocht op specifieke

onderwerpen. “Meestal is het gewoon de Koran openslaan en eentje lezen. Er zijn ook korte soera’s. Die kan je uit het hoofd leren.” Wanneer je wel een specifieke vraag hebt, kan je om raad vragen aan de imam in de moskee. “De taal van de Koran is ingewikkeld, dus soms is het moeilijk om daar een antwoord te vinden. Ook kinderen vragen heel veel: waarom dit, waarom dat? Soms is het moeilijk om antwoord te geven op al deze vragen, maar soms ook makkelijk.” Ondanks dat je als vrouw ook thuis mag bidden, gaan alle vrouwen op vrijdag naar de moskee in de buurt. Daarbij praten zij thuis veel over religie, bijvoorbeeld met hun man, maar ook met hun (schoon)familie, vrienden en kennissen.

Voor de meeste vrouwen geldt dat zij een hoofddoek zijn gaan dragen vanaf de eerste menstruatie. Een van de vrouwen vertelt dat zij pas op haar twintigste besloot een hoofddoek om te doen. Iemand anders zegt dat zij dat pas deed toen ze getrouwd was. Bij dit onderwerp is veel discussie onderling in het Marokkaans. Zo houdt een van de vrouwen een pleidooi dat het verplicht is binnen de islam om een hoofddoek te dragen, net als bidden en vasten. “Er zijn vrouwen die zeggen dat ze moslim zijn, maar ze bidden niet, kunnen niet lezen in de Koran en vasten ook niet tijdens ramadan. Dat is geen islam.” Op de vraag of iemand gelovig kan zijn als deze persoon geen hoofddoek draagt, maar wel bidt en vast, reageert zij dat dat kan, maar dat het beter is om eerst een hoofddoek te dragen. Ze stelt dat het de verantwoordelijkheid van ouders is om educatie te bieden over dit soort onderwerpen. Zij moeten hun kinderen uitleggen wat wel en niet verplicht is binnen de islam. Ook moeten zij praten over het niet volgen van de regels en de consequenties daarvan. Bijvoorbeeld wanneer een kind niet wil of geen zin heeft om te bidden. “In *dunya* (ons aardse bestaan) zeggen mensen dat het vrijheid is om te kiezen of je wil bidden of niet, maar dat is geen vrijheid. Als je naar *Allah* teruggaat, krijg je vragen over waarom je niet hebt gebeden als moslim. Als het niet mogelijk was, doordat je bijvoorbeeld ziek was, is dat oké. Maar als je het kan, dan moet je het doen. Ik moet me daarbij ook aan de regels houden: als ik een kind krijg, mag ik twee maanden niet bidden en niet vasten. Ook tijdens de menstruatie mag ik niet bidden. Dan moet je als vrouw rust vinden. Je mag wel Koran lezen en luisteren, maar niet de Koran aanraken. Tijdens de menstruatie is een vrouw gevoelig. Vanuit de islam wordt gezegd dat je voorzichtig moet omgaan met een vrouw als ze menstruatie heeft.”

Over gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen binnen de islam wordt unaniem gesteld dat er niet wordt gediscrimineerd binnen de islam. “Sommige mensen zeggen dat mannen en vrouwen niet gelijk zijn in de islam, maar dat klopt niet.” Als voorbeeld wordt het erfrecht aangehaald waarbij de zoon tweederde van het geld erft wanneer de vader overlijdt, en een dochter eenderde. “Dit is gelijk. In onze religie is de man verplicht om te werken en als broer is hij verplicht om zijn zus te onderhouden van het geld dat hij erft. Als de vrouw echter getrouwd is of ze werkt, is zij niet verplicht om haar erfenis aan haar broers onderhoud uit te geven. Het ene deel van de vrouw is dus alleen voor haar en zij mag dat volledig voor zichzelf houden. Ze hoeft het noch te delen met andere familieleden noch met haar man noch met haar kinderen. De man moet zijn deel delen. Onderaan de streep is dat dus gelijk.”

Wanneer het gesprek over participatie gaat, wordt luidkeels ingestemd met de vraag of zij willen werken. Als zij hun inburgering hebben gehaald, willen ze op zoek naar werk. Sommigen

werkten ook in Marokko. Vanuit religieus oogpunt zien zij geen belemmering om te werken. “Je kan werken en de kinderen naar de opvang of een oppas.” Al grappend wordt daaraan toegevoegd dat ze alleen niet ’s nachts in een discotheek gaan werken. “Daar wordt alcohol geschonken en het is *haram* (verboden) om dat aan te raken”.

Het gesprek gaat verder over de Ramadan. De groep legt uit dat de vastenmaand uit drie keer tien dagen bestaat. In de laatste tien dagen is de *leylat al qadr* ((Ar: ليلة القدر) ofwel “de Waardevolle Nacht”. Dit is de nacht waarin voor de eerste keer een soera van de Koran door de engel Djibril aan Mohammed zou zijn geopenbaard. Moslims wordt aangeraden om de nacht door te brengen in gebed, omdat het de waarde van duizend maanden heeft. De vrouwen vertellen dat niemand weet wanneer deze nacht aanbreekt, ook de imam niet. Hierdoor worden vaak alle tien laatste nachten van de Ramadan doorgebracht in gebed.

De vrouwen vertellen dat de vastenmaand als heel bijzonder wordt ervaren. “In Ramadan doe je *salaat al-tarawih* (صلاة التراويح) ofwel het gebed van *tarawih*.” *Tarawih* betekent letterlijk uitrusten en is de naam van het gebed dat tussen de *isha* (nachtgebed) en de *fajr* (ochtendgebed) wordt verricht.¹⁴⁸ “De dagen en nachten zijn dan heel anders, heel mooi. Je voelt je heel rustig, vredig en sterk verbonden met Allah en met elkaar.” De Ramadan is daarbij van groot belang voor de Dag des Oordeels. “Je gelooft dat er een ander leven is. Er is een groep mensen die naar het paradijs gaat en een groep die naar het vuur gaat. Als je echt gelooft in de Ramadan, kan Allah je van de hel weghouden.” Hieraan wordt toegevoegd dat je in de Ramadan ook *sadaqa* (liefdadigheid/vrijwillige donatie) geeft. “Zo kunnen ook arme mensen een mooi suikerfeest vieren. Je moet hier niet over praten met anderen, Allah ziet wat je geeft. Je hoeft alleen te geven als je dat kan permitteren. Dit geldt ook voor de *hajj* (bedevaart naar Mekka): alleen als je kan, reis je. Tegelijkertijd geldt dat als je ertoe in staat bent, je moet geven of reizen.” De vrouwen leggen uit dat je voelt dat Allah je zal belonen als je aan anderen geeft. “Je voelt rust als je iemand anders blij hebt gemaakt met een cadeautje.”

Over trouwen en het stichten van een gezin legt een van de vrouwen uit waarom het belangrijk is dat je eerst trouwt voordat je met elkaar naar bed gaat. “Je kan niet zomaar met een man gaan, dat is onrein. Als je kinderen met hem krijgt zonder dat je bent getrouwd, is het een zonde. Dat is zielig voor het kind. Wie kan het opvoeden, ervoor zorgen? Het kind weet soms niet wie zijn vader is en in sommige gevallen ook niet wie de moeder is.” Als reactie op een uitleg hoe in Nederland een zorgsysteem ervoor instaat dat kinderen in zulke gevallen in pleeggezinnen worden geplaatst en goed behandeld worden, of in het geval van scheiding ouders ook goede regelingen met elkaar kunnen treffen, reageert ze dat dat heel mooi is, maar stelt ook dat je voor hun pijn niet kan zorgen. “Als het kind

¹⁴⁸ In de Koran (Hoofdstuk 73 : Vers 1-6) staat hierover: In de naam van Allah, de Barmhartige, de Genadevolle. O gij die u omwikkelt! Sta op in de nacht voor een korte tijd. De helft ervan of minder dan dat. Of maak het iets langer en zeg de Koran duidelijk en aandachtig op. Waarlijk Wij dragen u een gewichtig Woord op. Voorwaar des nachts opstaan is de zekerste weg en geeft het Woord krachtige uitwerking.' En, Koran (Hoofdstuk 17 : Vers 79): "Blijf gedurende een deel van de nacht vrijwillig wakker, (voor het gebed) waarschijnlijk zal u Heer u een verheven rang verschaffen.”

Salaat al Tarawih is een essentieel deel van de Ramadan. De profeet moedigde zijn metgezellen aan om meer tijd en aandacht aan het gebed te besteden in de Ramadan, zodat de ziel gereinigd en verheven kan worden.

heeft gezien dat andere kinderen mama en papa zeggen en als gezin gelukkig met elkaar wonen, is dat voor het kind heel erg. Het moet de ene keer bij de moeder blijven en dan weer naar de vader. Of ze vragen zich af wie hun echte ouders zijn. Dat is moeilijk voor grote kinderen, maar voor een klein kind is het erger.” Ze legt daarbij uit dat het ook belangrijk is voor de opvoeding dat de ouders bij elkaar zijn, omdat ze allebei hun eigen bijdrage hebben. “Ouders zijn verplicht het kind goede manier te leren, het op te voeden. Dan krijg je een goede *zjiel* (generatie).”

Met één van de vrouwen uit de groep wordt in privé verder gepraat. Ze vindt het spannend om één op één te praten, omdat haar Nederlands nog niet zo goed is. Ze stuurt later dan ook nog eens haar ideeën op Whatsapp in het Arabisch. Ze vertelt dat ze sinds een jaar in Nederland is. Ze heeft haar middelbare school afgemaakt en studeerde literatuur aan de universiteit. Ze maakte haar studie niet af, maar ze trouwde en kwam naar Nederland om hier bij haar man te komen wonen. De eerste maanden had ze enorm heimwee. “Ik had pijn, hier, in mijn hart, heel erg. Mijn familie, vrienden, mijn leven alles was weg.” In de tijden van het grootste gemis haalde ze uit religie veel rust en kracht. Het hielp haar door te zetten en te wennen. “Nu gaat het beter. Ik probeer mijn draai te vinden, ik ga naar school en ik heb wat mensen leren kennen.” Ze vond het wel gek in Nederland als moslim in de minderheid te zijn, maar haar overtuigingen bleven even sterk. Ze stelt ook dat de islam vrouwen niet belet om werk of andere bezigheden te hebben. “Moslims hebben ook vrijheid. En ongeacht religie of kleur respecteren we elkaar. In Marokko zijn er bijvoorbeeld veel joden die zonder problemen of discriminatie kunnen leven.” De lessen die zij volgt om zich voor te bereiden op het inburgeringsexamen,ervaart ze positief. “De lessen helpen me erg om de Nederlandse gemeenschap te kennen. Ik woon nu hier in Nederland en het is noodzakelijk om de taal te leren en kennis op te doen over Nederlandse wetgeving.”

3.2 Inburgering door oudere, analfabete vrouw

De vrouwen die deelnemen aan het bovenstaande groepsgepraat zijn veelal jonge vrouwen die in het thuisland naar school zijn geweest. De meesten hebben ook een vervolgstudie gedaan en/of werkervaring. Echter, er zijn ook Marokkaanse huwelijksmigranten die in Marokko nooit naar school zijn geweest, analfabeet zijn en geen werkervaring buitenshuis hebben. Deze vrouwen komen uit afgelegen gebieden en droegen daar de zorg voor het huishouden en de familie. Één van de vrouwen met wie is gesproken, past in dit profiel. Ze komt uit het zuiden van Marokko en is Berbers. Ze heeft twee jonge kinderen en na een scheiding hertrouwde ze met een man die eind jaren zestig als gastarbeider naar Nederland is gekomen. Ze migreerde recentelijk en probeert nu Nederlands te leren. Ze burgert dus in onder de Wi2013. Doordat ze nooit naar school is geweest en ze niet kan lezen en schrijven in haar eigen taal, gaat dat moeizaam. En doordat ze de taal niet spreekt, lukt het ook nog niet zo goed om andere activiteiten buitenshuis op te pakken. De wil is er echter wel. Deze motivatie komt voornamelijk vanuit het besef dat de toekomst van haar kinderen in Nederland ligt en daarmee haar rol als moeder zich dus ook in Nederlandse context afspeelt. Ook stimuleert haar man haar om naar buiten te gaan en Nederlands te leren. Hij oefent Nederlandse woorden, praktische zinnestelsels en het OV-netwerk

met haar. Daarnaast is hij met haar naar een maatschappelijke organisatie gegaan, om hulp te vragen bij de inburgering.

Hij zit in de ziektewet en ook hier geldt dat er geen inburgeringstraject is afgesloten via de Gemeente en DUO. Ze burgert dus zelfstandig in, onder andere door naar video's op YouTube te kijken waar een Marokkaanse mevrouw speciaal voor analfabeten video's maakt om de Nederlandse taal te leren. In een filmpje wordt in het Marokkaans een woord gezegd, waarna het Nederlandse woord wordt uitgesproken. Tegelijkertijd verschijnt er in beeld een kaartje met zowel een plaatje, als het woord in het Nederlands geschreven. Hiernaast werkt ze één keer per week met een taalmaatje aan haar taalvaardigheid. Sinds kort volgt ze ook twee keer per week Nederlandse les op de basisschool van haar kinderen. Deze cursus Taal en Ouder Betrokkenheid (TOB) wordt gratis aangeboden vanuit de Gemeente in het kader van de uitvoering van "het Taal Offensief" dat per 2019 van kracht is gegaan in Amsterdam. De kans dat ze binnen een paar jaar de taal vloeiend spreekt en uitstroomt naar werk, lijkt klein. Ze geeft aan dat alles in stapjes moet: eerst de kinderen naar een goede school en hen ondersteunen, de taal leren en de weg kennen. Daarna kan ze misschien zelf naar school en nieuwe plekken en mensen leren kennen. Als dat allemaal is gelukt: werken, het liefst iets met kinderen of oude mensen.

3.3 Ook moeilijke start voor hoogopgeleide vrouwen

Ook voor vrouwen die wel naar school zijn geweest in Marokko en (in sommige gevallen) hebben gewerkt, is het niet vanzelfsprekend hier in Nederland meteen de taal op te pikken en weer aan de slag te gaan. Zo is er gesproken met een vrouw die op veertigjarige leeftijd naar Nederland is gemigreerd, nadat ze is getrouwd met een Marokkaanse man die in de jaren zeventig als gastarbeider is gekomen. Ze wonen in een kleine, donkere portiekwoning met hun pasgeboren baby. Een week voor het interview is ze bevallen. Ze laat haar kindje trots zien. Ze heeft gestudeerd in Marokko en was werkzaam als docent Arabische taal. Naast Arabisch, spreekt ze goed Frans en haar ogen stralen als ze over haar vroegere werk vertelt. Ze zou heel graag weer lesgeven, maar in Nederland weet ze niet waar ze moet beginnen. Ze volgt geen inburgeringstraject, maar moet wel binnen drie jaar examens halen. Haar man blijkt veel buitenshuis te zijn: aan het werk of in de moskee. Haar stiefdochter — geboren in Nederland — helpt haar zoveel mogelijk, maar ook zij heeft een druk leven dus kan niet altijd mee naar afspraken om te tolken. Een jaar later blijkt ze ondanks haar kleine kindje en beperkte sociale netwerk toch haar weg te hebben gevonden: ze gaat naar een wekelijkse cursus bij de OBA en bereidt zich voor op de inburgeringsexamens.

Twee andere vrouwen zijn een stuk jonger, beide begin twintig. Een van hen heeft al een kind en is zwanger van de tweede. Haar man werkt in Nederland als taxichauffeur en zag het niet zitten om een lening af te sluiten voor haar inburgering. Doordat haar kind naar de voorschool gaat, kan zij les volgen in een buurthuis. Daar heeft ze plezier in, want ze zit met andere Marokkaanse vrouwen in de groep waar ze het goed mee kan vinden. Een andere mevrouw heeft nog geen kinderen. Zij is pas een paar maanden in Nederland wanneer het gesprek plaatsvindt en wanneer het gaat over studeren, be-

ginnen haar ogen te glimmen. Ze leert hard uit de boeken die haar man voor haar heeft geregeld. Daarbij gaat ze naar een groepsles in een buurthuis. Haar man geeft aan geen dure inburgeringslessen te willen betalen. Hij denkt dat ze het op deze manier wel kan. Het pasgetrouwde stel woont in een appartementje, omringd door schoonfamilie. De vraag wat ze uiteindelijk zou willen doen in Nederland beantwoordt haar man: 'Ze hoeft van mij niet te werken. Gewoon in het huis zijn, voor de kinderen zorgen. Ik weet het: dat is verschil in cultuur. Nederlandse mensen zien het anders, maar voor ons hoort het zo.' Ze spreekt zelf nog nauwelijks Nederlands, dus er volgt geen bevestiging of tegenreactie.

Bijlage 4: Instellingen

De volgende instellingen zijn gedurende het onderzoek met enige regelmaat in de gaten gehouden:

- Oranje Fonds (grootste nationale fonds op sociaal gebied, ondersteunen initiatieven die bijdragen aan sociale binding)
- Commissie PaVEM (Participatie van Vrouwen uit Etnische Minderheden)
- Stichting Civic (organisatie voor beter inburgeringsbeleid, doel: verzamelen en stimuleren van sociaal-wetenschappelijk en juridisch onderzoek naar de uitkomsten van het huidige inburgeringsbeleid + aanreiken van voorstellen voor beter opnamebeleid voor nieuwkomers in Nederlandse samenleving. Uitgangspunt: dit beleid moet meetbaar effectief zijn en passen binnen de rechtsstaat)
- Verwey Jonker Instituut (onafhankelijk onderzoek naar actuele maatschappelijke vraagstukken - 3 onderzoeksgroepen: jeugd, opvoeding en onderwijs; sociale vitaliteit; maatschappelijke participatie)
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid)
- Algemene Rekenkamer
- VNG (Vereniging van Nederlandse Gemeenten)
- Divosa (Vereniging van gemeentelijke directeuren in het sociaal domein; doel: mensen actief laten deelnemen aan de samenleving door kennisontwikkeling -uitwisseling)
- Sociaal-Cultureel Planbureau
- Nuffic (organisatie voor internationalisering in onderwijs)
- SWB (Start Werk en Blijf Veilig)
- Sociaal-Economische Raad (adviseert regering en parlement over hoofdlijnen van het te voeren sociaal-economisch beleid)
- KIS (Kennisplatform Integratie en Samenleving) en KIS partners: Radar/Art.1, Sociaal-Economische Raad (SER), VNO-NCW, S-IPI, Coalitie Erbij, Mezzo, Pharos, SGAN, In voor Mantelzorg, Vluchtelingenorganisaties Nederland (VON), Trias Pedagogica, Triple P International, KeTJA, Felix Meritis, expertise-unit Sociale Stabiliteit, Salaam 4 You, Streetcoaches Nijmegen, VNG en Lize.
- Regioplan (doel: het zijn van een onafhankelijke, betrouwbare en effectieve partner in het oplossen van beleidsvraagstukken van overheden, het maatschappelijk middenveld en het bedrijfsleven).